

Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Hukuk Terimleri Sözlüğü

Dictionary of Law Terms in Divanu Lugati't-Türk

Muhammet Emir AYDIN*

Öz

Bu çalışmada Türk medeniyetine ilişkin çok zengin bilgiler barındıran ve Türk dilinin ilk sözlüğü olma özelliğini gösteren Dîvânu Lugâti't-Türk'teki hukuk terimleri, sistematik bir biçimde ele alınıp bir sözlük haline getirilmiştir. Dîvânu Lugâti't-Türk tahlil edilirken öncelikle Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu'nun tercümesine başvurulmuş ancak sıklıkla Besim Atalay'ın tercümesinden de yararlanılmıştır. Öte yandan Türk Dil Kurumunun Derleme Sözlüğü ve Tarama Sözlüğü taranarak ilgili terimin Anadolu ağızlarında veya Orta Türkçede kullanılıp kullanılmadığına bakılmış, kullanılıyorsa ilgili maddede belirtilmiştir. Hukuk ziyadesiyle soyut ve geniş bir kavram olduğundan çalışmada yer alan terimler belirli kıstaslar doğrultusunda seçilmiştir. Bu doğrultuda özellikle bir hukuki kurumu doğrudan veya dolaylı olarak ifade eden kavramlar, devlet ve üst düzey devlet görevlileri ile ilgili kavramlar, akrabalık veya sosyal kümelenmeleri bildiren kavramlar çalışmanın kapsamına dâhil edilmiştir. Ayrıca ilgili terimi daha iyi kavramak bakımından Kaşgarlı Mahmud'un o terimle ilgili aktardığı cümle, atasözü veya şiir örnekleri de eklenmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un verdiği örneklerle rağmen karanlık kalan terimleri aydınlatmak için de yer yer Kutadgu Bilig, eski Türk yazıtları, Uygur hukuk belgeleri, Dede Korkut Hikâyeleri gibi Türkçe eserlere başvurulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Türk hukuk tarihi, Dîvânu Lugâti't-Türk, Türk dili, Sözlük, Kaşgarlı Mahmud.

Abstract

In this study, the law terms in Divanu Lugati't-Türk, which contains a wealth of information about Turkish civilization and is considered the first dictionary of the Turkish language, have been systematically examined and compiled into a dictionary. While analyzing Divanu Lugati't-Türk, the translation by Ahmet Bican Ercilasun and Ziyat Akkoyunlu was primarily consulted, but Besim Atalay's translation was also frequently used. On the other hand, the Turkish Language Establishment's Compilation Dictionary and Screening Dictionary were searched to see whether the relevant term was used in Anatolian dialects or Middle Turkish, and if so, it was included in the scope of the study. Since law is a highly abstract and broad concept, the terms included in the study were selected

Derleme

Geliş Tarihi: 27.02.2026

Kabul Tarihi: 09.04.2026

DOI: 10.66678/truhfd.1899305

Atıf: Muhammet Emir Aydın 'Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Hukuk Terimleri Sözlüğü' (2026) 4(2) TRÜHFD 295-350.

* Hukukçu, muhammetemiraydin04@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8359-1798.

according to specific criteria. In this regard, concepts that directly or indirectly express a legal institution, concepts related to the state and high-level state officials, and concepts indicating kinship or social groupings were included in the scope of the study. In addition, examples of sentences, proverbs, or poems given by Kaşgarlı Mahmud were included in the study to better understand the relevant term. To clarify terms that remain obscure despite the examples provided by Kaşgarlı Mahmud, references have been made to Turkish works such as Kutadgu Bilig, ancient Turkish inscriptions, Uyghur law documents, and the Dede Korkut Tales.

Keywords

Turkish law history, Divanu Lugati't-Türk, Turkish language, Dictionary, Kaşgarlı Mahmud.

GİRİŞ

Türk hukuk tarihini değerlendirirken önce Türklerin hafızasında yer etmiş hukuki kavramların ve kurumların hangi kelimelerle ifade edildiğini anlamak gerekir. Bu kavramları anlamak bir bakımdan Türk sosyolojisini, düşüncesini, toplumunu, kültürünü ve irfanını anlamaktır. Bu kavramların hangi düşüncenin ürünü olduğu, hangi anlamı ifade ettiği, nasıl ve neden ortaya çıktığı gibi soruları cevaplandırmak; o milletin kavramı nasıl ifade ettiğiyle yakından ilgilidir. Dolayısıyla Türklerin hukukunu anlamak evvela Türk hukuk terimlerini anlamaktan geçer.

Türkler; *devlet bırakılır, töre bırakılmaz* düsturuyla hukuku her erkten üstün tutmuş, henüz o çağlarda bugün *hukuk devleti* diye ifade edilen kavramı idrak etmiş ve bunu egemen olduğu topraklarda daima tatbik etmiştir. Nitekim Kaşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk'te bunu aktardığı anlatılarla, atasözleriyle ve hikâyelerle sıklıkla vurgulamıştır. Bu bakımdan Kaşgarlı Mahmud'un Dîvânu Lugâti't-Türk'ü yalnızca bir sözlük olmayıp Türk kültürünü, tarihini, folklorunu, medeniyetini ve hukukunu aydınlatan çok kıymetli bir hazinedir.

Çalışmada kullanılan transkripsiyon harfleri şu şekildedir:

ŋ yaklaşık ng-nğ sesini verir

ǰ b-f arası bir ses verir

ħ hırıltılı h sesini verir

A

al “Hile” anlamına gelmektedir. Anadolu’da hâlen kullanılmaktadır. Günümüz Türkiye Türkçesinde kullanılan *aldatmak* fiili bu kelimedenden türemiştir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *avcı neçe al bilse adığ ança yol bilir* şeklinde bir atasözü de aktarmış ve açıklamasını “Avcı ne kadar hile ve kandırmaca biliyorsa, ayı da kaçmak için o kadar yol bilir.” şeklinde yapmıştır. Ayrıca Derleme Sözlüğüne aktarılmış *Haydin arkadaşlar al oldu bize / Silanın dikenleri gül oldu bize* şeklinde mısralar mevcuttur¹.

algu “Alacak” anlamına gelmektedir. *al-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *biznin anda bir çart algumuz bar* yani “bizim ondan bir parça alacağımız var” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca kelime *algı* şeklinde Anadolu’nun çeşitli yerlerinde “kazanç, alacak; ganimet; vergi” anlamlarında kullanılmaktadır².

alım “Alacak” anlamına gelmektedir. “Almak” anlamındaki *al-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *alım kiç kalsa adaklanur* yani “alacak geç kalırsa ayaklanır” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “borçlu üzerinde borç uzun zaman kalırsa ayakları olur, yani sahibi ondan talepte bulunur” şeklinde yapmıştır. Ayrıca bu kelimedenden türeyen ve “alacaklı” anlamına gelen *alımçı* şeklinde bir kelime mevcuttur. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *alımçı arslan birimçi sıçgan* yani “alacaklı aslan, borçlu sıçan” şeklinde bir atasözü aktarmış ve yine “alacaklı” anlamına gelen *alımlıg* şeklinde bir kelimenin varlığını belirtmiştir³.

alış “Alacak” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı aynı zamanda *alış biriş* yani “alacak verecek” şeklinde bir kalıplaşmış ifade de aktarmıştır. Bunu Türkiye Türkçesinde kullanılan *alışveriş* kelimesine benzetebiliriz⁴.

alsık- “Alınmak, gasbedilmek, soyulmak” anlamlarına gelmektedir. *al-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol tavarın alsıktı* yani “adamin malı alındı, gasbedildi” şeklinde bir cümle aktarmıştır⁵.

¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (Ahmet Bican Ercilasun ve Ziyat Akkoyunlu çev., 4. Baskı, Türk Dil Kurumu 2020) 114; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘al’ (*Türk Dil Kurumu*, 2008) <sozluk.gov.tr> Erişim Tarihi 25 Şubat 2026; Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük* (Ötüken Neşriyat 2007) 197-198.

² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 148; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (Besim Atalay çev. Türk Tarih Kurumu 1986) 17; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘algı’.

³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 35, 111, 129; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 19; Ahmet Bican Ercilasun, *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* (Bilge Kültür Sanat 2020) 177; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘alım’; Çağbayır (n 1) 206.

⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 29.

⁵ ibid 112; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 22.

and “Ant, yemin, söz” anlamlarına gelmektedir. Bu kelime Türklerin sosyal hayatta söz verirken, yemin ederken, anlaşma yaparken kullandığı önemli bir kavramdır. Bu kelimeden türeyen *and içmek* fiili ile *anlaşma* kelimesi Türkiye Türkçesinde halen kullanılmaktadır. Kaşgarlı bu kelimeden türeyen *andık-* (yemin etmek), *and bir-* (ant vermek), *andgar-* / *angar-* (yemin ettirmek) şeklinde birçok fiil aktarmıştır. Herodot İskitlerin ant içme usulünü anlatırken kupanın içerisine şarap (muhtemelen kırmızı) doldurulduğunu, bunun üstüne ant içecek olan kişilerin kanlarından bir miktar akıtıldığını ve karşılıklı olarak bunun içildiğini yazar. Burada önemle belirtilmelidir ki Eski Türk yazıtlarında kullanılan Türk yazısında *nt* veya *nd* sesini veren harf (𐰽) bu *and içme* ritüelini yansıtmaktadır. Harfe dikkatli bakıldığında bir kase içerisindeki üç damlanın sembolleştirildiği sonucuna varılabilir⁶.

arala- “Aralamak, arasını bulmak, barıştırmak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol ikki kişi otra araladı* yani “o iki kişinin arasını buldu” veya “iki kişiyi barıştırdı” şeklinde bir cümle örneği aktarmıştır. Ayrıca fiilin *arıla-* şeklindeki varyantının da olduğunu, ancak bunun avamî olduğunu, *arala-* fiilinin daha doğru olduğunu da belirtmiştir. Fiil Anadolu’da da benzer anlamda kullanılmaktadır. Öte yandan fiil akla günümüz hukukundaki arabuluculuk müessesesini getirmektedir⁷.

arkuçı “İki adam arasındaki aracı, evlenme sırasında dünürler arasındaki elçi, çöpçatan” anlamlarına gelmektedir. Bu kavram 6089 sayılı Türk Borçlar Kanunu’nda belirtilen evlenme simsarlığı kurumunun karşılığı olarak düşünülebilir⁸.

as- “Asmak” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken “eti ipe astı” anlamında bir cümle aktarsa da “adam asıldığı zaman da aynıdır” diyerek fiilin infaz hukukundaki idam cezasına ilişkin olduğunu da belirtmiştir. Nitekim *astur-* (astırmak) şeklinde bir fiil de aktarır *ol er asturdu* yani “o, adamı astırdı, asılması için emir verdi” şeklinde bir cümle örneği aktarmıştır⁹.

asıg “Kâr, kazanç” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *ış yaragında sart asıgında* yani “iş zamanında, tacir kazancında” şeklinde bir atasözü aktarmış ve

⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 20, 107, 200; Hatice Şirin, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* (Türk Dil Kurumu 2020) 720; Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri* (Boğaziçi Yayınları 2018) 32; Herodot, *Herodot Tarihi* (Müntekim Ökmen çev., 1. baskı, Remzi Kitabevi 1973) 312.

⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 135; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 30; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘aralamak’.

⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 73; Türk Borçlar Kanunu, Kanun Numarası: 6098, Kabul Tarihi: 11.01.2011, RG: 04.02.2011/27836.

⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 89, 106.

açıklamasını “İşler için uygun fırsat beklenir. Tacir de kârındadır. Eğer kazanacağını bilirse ne olursa olsun satar.” şeklinde yapmıştır. Kavramın ticaret hukukuna ilişkin olduğu şüphesizdir¹⁰.

aydaçı “Sözcü” anlamına gelmektedir. “Söylemek” anlamına gelen *ay-* fiilinden türemiştir. Tonyukuk Yazıtında *ayguçı* olarak geçen bu kelime “danışman, müşavir, akıl hocası, kağan sözcüsü, başmüşavir, devlet meclisi başkanı, başbakan” şeklinde anlamlandırılmıştır. Bu doğrultuda yazıtta dört kere geçen kelimenin üç kere *kagan* kelimesiyle beraber zikredilmesi kelimenin yüksek bir devlet görevlisi anlamına geldiği ihtimalini artırmaktadır¹¹.

ayık “Söz, vaat” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *ayık ayıp kaymanız* yani “söz verip de caymayın” şeklinde bir mısra aktarmıştır. Kelime günümüz hukukunda sözleşme veya başka bir hukuki ilişkiyle borç altına girmeyeyle ilgili olarak ahde vefa ilkesini akıllara getirmektedir¹².

B

baldır “Üvey” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı *baldır ogul* (üvey oğul) ve *baldır kız* (üvey kız) şeklinde ifadeler de aktarmıştır¹³.

baldız “Kadın eşin küçük kız kardeşi, baldız” anlamlarına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde de benzer anlamda kullanılmaktadır. Ancak Kaşgarlı kadın eşin büyük kız kardeşine *baldız* değil *eke* denildiğini belirtmiştir¹⁴. bk. → *eke*

bastur- “Tutuklatmak; bastırmak, bağlamayı veya bastırmayı emretmek” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *beg ogrını basturdu* yani “bey hırsız bastırdı, tutuklattı” şeklinde bir cümle aktarmış ve açıklamasını “bey hırsızın elini ayağını tutmak ve onu yere yatırmak için emir verdi” şeklinde yapmıştır. Bu haliyle fiil ceza muhakemesi hukukundaki tutuklama fiilinden farksız gözükmektedir¹⁵.

baş “Erkeğin nikah esnasında eşine vermeyi kabullendiği mal veya para, başlık parası, mihr” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *uragut başın*

¹⁰ ibid 353; Ercilasun (n 3) 196.

¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 100, 412, 565, 566; Erhan Aydın, *Eski Türklerde Gündelik Hayat* (Kronik Kitap 2022) 299; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askerî Ünvan ve Terimler* (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları 1988) 2-3; Ergin (n 6) 117; Şirin (n 6) 358.

¹² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 246; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (Besim Atalay çev. Türk Tarih Kurumu 1985) 45-46; Ercilasun (n 3) 120.

¹³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 199.

¹⁴ ibid 200, 351.

¹⁵ ibid 236, 281; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 72; Ceza Muhakemesi Kanunu, Kanun Numarası: 5271, Kabul Tarihi: 04.12.2004, RG: 17.12.2004/25673.

yuldu yani “kadın başlık parasından, mihrinden vazgeçti” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Esasen *mihr* daha çok İslam hukukuna ilişkin bir kavramdır. Öte yandan *baş* kelimesi bu anlamıyla Eski Türk Yazıtlarında geçmediği için bu kelimenin anlamını İslamî dönemde kazandığı düşünülebilir. Nitekim Eski Türkçe’de İslam Hukukundaki *mihr* kavramına benzer olarak, hatta bu kavramın karşılığı olarak düşünülebilecek *kalın* kavramı vardır¹⁶. bk. → *kalın*

başgan “Başkan, reis” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı kelimeyi *bodun başganı* yani “kavmin başkanı, reisi” şeklinde kullanmıştır. Aslında Kaşgarlı kelimenin esas anlamını “50-100 rıtl (22-44 kg) ağırlığında büyük bir balık” olarak vermiş ve kavmin büyüğüne buna benzetilerek *bodun başganı* denildiğini aktarmıştır¹⁷.

baz “Yabancı, ecnebi” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *yat baz* yani şeklinde bir ikilemeden bahsetmiştir. Bu kavram günümüz hukukunda “bir devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olmayan kişi” anlamına gelen *yabancı* kavramının karşılığı olarak düşünülebilir¹⁸. bk. → *yat*

beg “Bey, boy reisi, hükümdar, vali” anlamlarına gelmektedir. Eski Türklerde beylerin yetkileri ziyadesiyle genişti. Bu bağlamda Dîvânu Lugâti't-Türk'teki bilgiler ışığında bey; suçluyu affetme hakkı olan, suçlunun yakalanması için emir veren, suçluyu kementle cezalandıran, boyun vurdurmak için emir veren, ceza verdiren, hırsızın elini ayağını tutmak ve onu yere yatırmak için emir veren, hırsız itiraf etmek zorunda bırakan, hırsızın bağlanıp hapsedilmesi için emir veren, uyuşmazlık olduğunda iki kişi arasında hakem olan kişidir. Bu bakımdan yine Kaşgarlı'nın aktardığı *künde irük yok begde kıyık yok* (güneşte gedik yok beyde cayma yok) ve *yir basruki tag bodun basruki beg* (yer ağırlı dağ, insanlar ağırlı bey) gibi atasözleri beylerin toplumsal hayattaki önemini ve yetkisini göstermesi bakımından kıymetlidir. Kaşgarlı ikinci atasözünü “Yerin sabit durması dağa bağlıyken insanların sabit durması beye bağlıdır. Çünkü insanlar ona tutunur.” diyerek izah etmiştir¹⁹.

beglen- “Kadının için koca edinmek, beylenmek, evlenmek” anlamlarına gelmektedir. Manasından anlaşılacağı üzere yalnızca kadınlar bakımından evlenmeyi ifade eder. Nitekim

¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 377, 498, 576; Yasemin Kurtoğlu, *Eski Orta Asya Türk Devletlerinde Aile* (Türk Tarih Kurumu 2025) 56.

¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 190.

¹⁸ ibid 408; Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, Kanun Numarası: 6458, Kabul Tarihi: 04.04.2013, RG: 11.04.2013/28615.

¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 23, 33, 202, 204, 262, 281, 282, 288, 290, 325, 330, 339, 411, 486; Ercilasun (n 3) 177, 189.

Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *uragut beglendi* yani “kadın evlendi, koca sahibi oldu” şeklinde bir cümle aktarmıştır²⁰.

beklet- “Hapsettirmek, bağlatmak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *beg ogrını bekletti* yani “bey hırsız hapsettirdi, bağlattı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Bu fiilin “hapsettirmek; korumak” anlamlarına gelen *berkle-* şeklinde farklı bir varyantı vardır. Kaşgarlı bu fiillerin “sağlam, muhkem, sıkı” anlamlarına gelen *bek* kelimesinden türemiş olabileceğini belirtmiştir. Öte yandan Türkiye Türkçesinde kullanılan *bekçi* kelimesi de bu fiille aynı kökten gelmektedir. Ayrıca bahsi geçen kelime ve fiillerin kökü olan *bek* kelimesinin “bey” anlamındaki *beg* kelimesi ile bağlantılı olabileceği düşünülebilir. Nitekim nasıl ki *bek* “sağlam, muhkem, sıkı” anlamlarına geliyorsa *beg* de halkını koruyup, kollar, muhafaza eder²¹.

berge Esasen “kamçı” anlamına gelen bu kelimeyi Kaşgarlı “hırsız dövmekte ve eşek dürtmekte kullanılan kamçı ve değnek” şeklinde açıklamıştır. Özellikle hırsız dövmekte kullanılan bir kamçı olarak nitelendirmesi bu nesnenin infaz hukukuna ilişkin olabileceğini akıllara getirmektedir. Nitekim Kutadgu Bilig’de kelimenin yer yer ceza kavramıyla bereber zikredilmesi, dahası bir yaptırım çeşiti olarak kullanılması kelimenin infaz hukukuna ilişkin olduğunu göstermektedir. Bu bakımdan kavram İslam Hukukundaki yaptırım türlerinden olan “*celde*”ye benzemektedir²².

berkle- bk. → *beklet-*

bıçgas “Kavimler arasında yapılan sözleşme, uluslararası sözleşme” anlamlarına gelmektedir. Nitekim Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken iki kavim arasındaki ilişkiyi anlatan bir dörtlülük örneği verir ve buradan *bıçgas bitig kılurlar* yani “bir sözleşme yazarlar” şeklinde bir mısra aktarır. Modern hukuktaki uluslararası sözleşmelere benzer nitelikte bir kavram olduğu anlaşılmaktadır²³.

bıçığ “Sözleşme, anlaşma” anlamlarına gelmektedir. Bu kavram daha çok özel hukuka ilişkin olup genelde iki kişi arasında yapılan sözleşmeleri ifade etmek için kullanılır. Nitekim

²⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 302, 307.

²¹ ibid 150, 339, 531, 581; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 342; İlhan Ayverdi, ‘Misalli Büyük Türkçe Sözlük’, ‘bekçi’ (*Kubbealtı Lugatı*, 2005) <lugatim.com> Erişim Tarihi 25 Şubat 2026.

²² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 185; Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (Reşid Rahmeti Arat çev. 2. baskı, Kabalcı Yayınevi 2008) 235- 236, 878-879, 886-887; Ahmet Yaman ve Halit Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş* (Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları 2015) s. 168.

²³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 200; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 88; Ercilasun (n 3) 93.

Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *ol meniñ birle bıçığ kıldı* yani “o benimle sözleşme yaptı” şeklinde bir cümle aktarmıştır²⁴.

bilin- “İtiraf etmek” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *er yazukın bilindi* yani “adam suçunu itiraf etti” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Modern hukuktaki ikrar etmek kavramının karşılığı olarak düşünülebilir²⁵.

bilinçek “Çalınan ve bir süre sonra hırsız vb. elinde ortaya çıkan (şey)” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı *bilinçek neñ* yani “çalınan ve bir süre sonra hırsız vb. elinde ortaya çıkan şey” şeklinde bir ifade aktarmıştır. Öte yandan *bilinçek bildi* yani “bildi ve hırsızın elindeki çalınan şeyi buldu” şeklinde bir cümle örneği aktarmıştır. Bu kelimenin “itiraf etmek” anlamına gelen *bilin-* fiili ile bağlantılı olması muhtemel gözükmemektedir²⁶.

birgü “Borç, verecek” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *anıñ maña bir at birgüsi bar* yani “onun bana bir at borcu var” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Kelime “vermek” anlamına gelen *bir-* fiilinden türemiştir. Türkiye Türkçesinde kullanılan *vergi* bu kelimenin değişime uğramış halidir²⁷.

birim “Borç, verecek” anlamlarına gelmektedir. “Vermek” anlamına gelen *bir-* fiilinden türemiştir. Bu kelimedenden türeyen ve “borçlu” anlamına gelen *birimçi* ve *birimlig* kelimeleri de mevcuttur. Kaşgarlı *alımçı arslan birimçi sıçgan* yani “alacaklı arslan, borçlu sıçan” şeklinde bir atasözü de aktarmıştır. Tarama Sözlüğünde “vergi” anlamında bu kelimenin değişime uğramış hali olan *verim* kelimesi mevcuttur²⁸.

birt “Efendinin kölesinden her yıl aldığı vergi” anlamına gelmektedir. “Vermek” anlamına gelen *bir-* fiilinden türemiştir. Uygur hukuk belgelerinde *bert* şeklinde daha geniş bir vergi çeşiti olarak geçmektedir. Nitekim bu belgelerde yine bir vergi çeşidi olarak arazi satışı, kirası, vakıf, rehin gibi çeşitli belge türlerinde yer almıştır²⁹.

²⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 160.

²⁵ ibid 274.

²⁶ ibid 223, 588.

²⁷ ibid 185, 589; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 84; Ayverdi, ‘Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ (n 21) ‘vergi’.

²⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 111, 176, 598; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 84; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘verim’ (*Türk Dil Kurumu*, 2009) <sozluk.gov.tr> Erişim Tarihi 25 Şubat 2026; Çağbayır (n 1) 623.

²⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 148; Berker Keskin, *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri* (Türk Dil Kurumu 2022) 539; Çağbayır (n 1) 626.

bitig “Kitap, mektup, yazı” anlamlarına gelmektedir. Eski Türkçenin yazılı eserlerinde yer yer “sözleşme, belge, senet” gibi anlamlarda da kullanılmıştır. “Yazmak” anlamına gelen *biti-* fiilinden türemiştir. Bu kelimedenden türeyen ve yine “yazmak” anlamına gelen *bitig kıl-* şeklinde bir fiil de mevcuttur. Kelime *bitik* şeklinde hâlen Anadolu’da kullanılmaktadır. Modern hukuktaki “senet, belge” kavramlarının karşılığı olarak düşünülebilir³⁰.

bodun “Halk, kavim, ulus, budun” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *bodunlug bokunlug* yani “kavim, kabile sahibi” şeklinde bir ikileme aktarmıştır³¹.

bogsuk “Kelepçe, bukağı” anlamlarına gelmektedir³². bk. → *bukagu, bohsuk*

bogtur- “Boğdurmak” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol anı bogturdı* yani “o onun boğulmasını emretti” veya “o onu boğdurdu” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Bu fiil infaz hukuku kapsamında beylerin cezai yetkileri çerçevesinde düşünülebilir³³. bk. → *beg*

boluş- “Anlaşma yapmak, anlaşmak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *tünür kadın boluştı / kırkın takı koluştı* yani “dünür kayın anlaştı / kız aldı, kız verişti” şeklinde mısralar aktarmış ve bu mısraların açıklamasını “O benimle dünürlük anlaşması yaptı. Benden kızımı istedi ben de ondan kızını istedim.” şeklinde yapmıştır³⁴.

boş “Özgür, hür; boşanmış” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *ol kul boş kıldı* yani “o, köleyi azat etti” ve *ol işler boş* yani “o kadın boşanmıştır” veya “o, kadını boşadı” şeklinde cümleler aktarmıştır. Ayrıca *boş kişi* (hür insan) ve *boş uragut* (boşanmış) kadın şeklinde ifadeler de aktarmıştır³⁵.

boşan- “Boşanmak” anlamına gelmektedir. Bu fiil Argu lehçesine ait olup kuvvetle muhtemel kadın için boşanmayı ifade etmektedir. Zira Kaşgarlı fiili örneklendirilirken *uragut*

³⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 205, 334, 590; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 96; Keskin (n 29) 528, 547, 572; Şirin (n 6) 724; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘bitik’.

³¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 219, 591; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (Besim Atalay çev. Türk Tarih Kurumu 1985) 499; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 110.

³² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 203.

³³ ibid 281.

³⁴ ibid 263, 594; Ercilasun (n 3) 123.

³⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 143, 398, 399, 594; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 330; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 103.

boşandı yani “kadın boşandı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı erkekler için *boşat*- fiilini kullanmıştır³⁶. bk. → *boşat*-

boşat- “Boşamak” anlamına gelmektedir. Bu fiil Argu lehçesine ait olup kuvvetle muhtemel erkek için boşanmayı ifade etmektedir. Nitekim Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol uragut boşattı* yani “o kadını boşadı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı kadınlar için *boşan*- fiilini kullanmıştır. Öte yandan bu fiil “serbest bırakmak” anlamına da gelmektedir. Kaşgarlı fiilin bu anlamını örneklendirirken *ol bulunug boşattı* yani “o, tutsağı serbest bıraktı” şeklinde bir cümle aktarmış ve açıklamasını “biri bir başkasını bağından ve kösteğinden çözerse yine aynıdır” şeklinde yapmıştır. Fiilin bu anlamının *boşut*- şeklinde bir varyantı da mevcuttur³⁷.

boşu- “Boşamak” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiilin Argu lehçesine ait olduğunu, hem geçişli hem geçişsiz olduğunu belirtmiş ve fiili örneklendirirken *er uragutın boşudı* yani “adam karısını boşadı” şeklinde bir cümle aktarmıştır³⁸.

bohsuk “Boyna takılan kelepçe, bukağı” anlamına gelmektedir. Bu kelimeden türeyen ve “elleri boynuna bağlanmak” anlamına gelen *bohsuklan*- şeklinde bir fiil de mevcuttur. Kaşgarlı bu fiilin yer aldığı *boşlaglansa bohsuklanur* yani “karşı gelen boyunduruklanır” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “İşte taşkınlık yapıp amirine karşı gelenin elleri boynuna bağlanır. Bu, fikrinde dediğim dedik diyenler için kullanılır.” şeklinde yapmıştır. Kelimenin *bogsuk* şeklinde bir varyantı da mevcuttur. Kelimenin “boğmak” anlamına gelen *bog*- fiilinden türediği düşünülebilir³⁹. bk. → *bogsuk*

bukagu “Hırsızların ellerine takılan kelepçe” anlamına gelmektedir. Tarama Sözlüğünde *bukağu* olarak “hayvanın ayağına vurulan köstek” şeklinde yer almaktadır. Türkiye Türkçesinde ise *bukağı* şeklinde kullanılmıştır⁴⁰.

³⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 273, 328, 594, 595; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 142, 306, 307; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 103, 104.

³⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 102, 273, 328, 594, 595; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 142, 306, 307; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 103, 104.

³⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 462, 463; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (Besim Atalay çev. Türk Tarih Kurumu 1985) 266.

³⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 194, 203, 313, 592.

⁴⁰ ibid 194, 599; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 112; Türk Dil Kurumu, ‘Güncel Türkçe Sözlük’, ‘bukağı’ (*Türk Dil Kurumu*, 2023) <sozluk.gov.tr> Erişim Tarihi 25 Şubat 2026; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘bukağı’.

bulun “Tutsak, esir” anlamlarına gelmektedir. Bu fiille bağlantılı olarak “tutsak etmek, esir almak” anlamlarına gelen *bulna-* ve *bulun kıl-* fiilleri mevcuttur. Kaşgarlı bu fiilleri örneklendirirken *er yagını bulnadı* yani “adam düşmanı esir aldı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Kelime Tarama Sözlüğünde de aynı şekilde ve anlamda yer almaktadır⁴¹.

bütünle- “Araştırmak, gerçeğini aramak, muhakeme etmek, gerçek olup olmadığını araştırıp gerçek olduğunu ortaya koymak” gibi anlamlara gelmektedir. “Doğru, gerçek, güvenilir, sahih” anlamlarına gelen *bütün* kelimesinden türemiştir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol sözüg bütünledi* yani “o sözün gerçek olup olmadığını araştırdı” şeklinde bir örnek aktarmıştır⁴².

bütür- “İspat etmek” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *anıy üze alımın bütürdi* yani “onun üzerindeki alacağını ispat etti” şeklinde bir cümle aktarmış ve açıklamasını Atalay’ın tercümesine göre “onun üzerindeki alacağını senetle ispat etti, davayı kazandı” şeklinde yapmıştır⁴³.

Ç

çanaç “Eş cinsel; korkak; iş göremeyen, gevşek” anlamlarına gelmektedir. Atalay bu kelimeyi “kendini düzdüren; kekez kimse” şeklinde tercüme etmiştir. *kekez* Anadolu’da “kötü huylu, sapık erkek” anlamında kullanılmıştır. Bu kelimedenden türeyen ve “ahmaklık, kancıklık, kekezlilik, gevşeklik” anlamlarına gelen *çanaçlık* şeklinde bir kelime ile *çanaçla-* şeklinde bir fiil mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol anı çanaçladı* yani “o onu zayıf, gevşek gördü” veya “o onu zayıf, gevşek kabul etti” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki 920’li yıllarda Türk ülkelerini gezen İbn Fadlan, eş cinselliğin Türkler nazarında büyük bir suç olduğunu belirtmiş, eş cinsel birlikteliğin cezasının ölüm olduğuna ve özel durumlarda bu yaptırımın diyete çevrildiğine ilişkin bir olay da nakletmiştir⁴⁴.

⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 172, 473; Ercilasun (n 3) 104; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘bulun’.

⁴² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 486, 608; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 127; Çağbayır (n 1) 731.

⁴³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 252, 608; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 72; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 127.

⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 15, 22, 154, 482, 614; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 358; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 330; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 134; İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (Ramazan Şeşen çev. 10. baskı, Yeditepe Yayınevi 2021) 13, 14; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘kekez’.

çap- “(Boyun) vurmak” anlamına gelmektedir. Fiilin Uygur lehçesine ait olduğu aktarılmıştır. Kaşgarlı fiili örneklendirirken *çomak tat boynın çapdı* yani “Müslüman kafirin boynunu vurdu” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca “boyun vurdurmak” anlamına gelen *çaptur-* ve *çapıt-* fiilleri ile “boyun vurulmak” anlamına gelen *çapıl-* fiili de mevcuttur. Kaşgarlı bu fiilleri örneklendirirken *beg anıñ boynın çapıttı* yani “bey onun boynunu vurdurdu” şeklinde bir örnek aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı bu fiilden türeyen ve “boyun vuran, cellat” anlamlarına gelen *çapıtgan er* şeklinde bir ifade aktarmıştır. Öte yandan Derleme Sözlüğünde *çapmak* fiilinin “kesmek” anlamında Kerkük’te kullanıldığı kaydedilmiştir⁴⁵.

çapta Ercilasun kelimeyi *çapta* olarak okuyup çevirisini “köy çavuşunun ark ve pınar kazmaya çıkmayanlardan ceza olarak aldığı bedel” olarak yapmıştır. Atalay ise nüshadaki ifadenin yanlış olmasının muhtemel olduğunu belirtip kelimeyi *çapta* olarak okur ve tercümesini “köy muhtarının ırmak, çeşme sularının yollarını kazmaya gitmeyen kimselerden aldığı tutu” şeklinde yapar. Ayrıca Kaşgarlı kelimenin Çigil lehçesine ait olduğunu da belirtmiştir. Kelimenin özel bir ipotek çeşidi olduğu düşünülebilir. Nitekim Atalay’ın tercüme ederken kullandığı *tutu* kelimesi Derleme Sözlüğü’nde “bir borcun ödeneceğine inanca olarak, ödediğinde geri alınmak üzere, borçlunun alacaklıya verdiği değerli şey, rehin” anlamına gelecek şekilde kayda geçirilmiştir⁴⁶.

çıkan “Yeğen, hala oğlu, teyze oğlu” anlamlarına gelmektedir. Atalay ayrıca bununla karşılaştırmak için Yakutların kullandığı ve “başka kabileden olan akraba, kız kardeşin torunları” anlamına gelen *seğan* şeklinde bir kelime aktarmıştır⁴⁷.

çingar- “Araştırmak, tahkik etmek, muhakeme etmek” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol ıñğ çingardı* yani “o, işin aslını araştırdı, tahkik etti” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ceza muhakemesi hukukundaki soruşturma kavramının karşılığı olarak düşünülebilir⁴⁸.

⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 224, 233, 266, 284, 325; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 135, 136; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘çapmak’.

⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 180; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 416; ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘tutu’.

⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 173; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 147.

⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 285; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 182; Ceza Muhakemesi Kanunu, Kanun Numarası: 5271, Kabul Tarihi: 04.12.2004, RG: 17.12.2004/25673.

çubart- “Çalıp soyup çırpıplak bırakmak, soymak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ogrı erig çubarttı* yani “hırsız, adamın malını çaldı ve onu çırpıplak bıraktı” şeklinde bir cümle aktarmış ve aynı anlamda *çubartu sıdı* da denilebileceğini belirtmiştir. Atalay’ın bu kelimeyi tercüme ederken kullandığı ve Anadolu’da “soymak” anlamına gelen *çıplatmak* fiili muhtemelen buradan gelmektedir⁴⁹.

E

elig tut- “Kefil olmak” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol maña elig tuttı* yani “o bana kefil oldu” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca bu fiilin yer aldığı *elig tutgınça ot tut* yani “kefil olacağına ateş tut” şeklinde bir atasözü de aktarmıştır. Anadolu’da aynı anlamda *el tutmak* şeklinde kullanılmaktadır⁵⁰.

erinçü “Suç, günah” anlamlarına gelmektedir. Yenisey Yazıtlarında “zavallı, yazık anlamında bir acınma ünlemi” olarak geçen *erinç* kelimesinin bununla bağlantılı olduğu düşünülebilir. Kelimenin Türk Ceza Kanunundaki *suç* kavramından daha geniş bir anlamı ifade ettiği anlaşılmaktadır⁵¹.

erk “Güç, kudret, otorite, iktidar” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimedden yalnızca bir kere bahsetmiştir. Eski Türk Yazıtlarında *erklig* yani “kudretli, muktedir, nüfuzlu” şeklinde geçer. Anadolu’da “sözü geçme, etkisi olma, hatrını kırmama” anlamında kullanılır. Derleme Sözlüğüne örnek olarak *benim erkim ellere geçer de kardeşime geçmez* şeklinde bir cümle aktarılmıştır⁵².

erlen- “Kadın için evlenmek, koca sahibi olmak, er edinmek” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *uragut erlendi* yani “kadın evlendi” şeklinde bir cümle

⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 525; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 429, 430; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 159; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘çıplatmak’.

⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 323; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 292; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘el tutmak’.

⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 67; Şirin (n 6) 295, 730; Erhan Aydın, *Sibirya’da Türk İzleri Yenisey Yazıtları* (Kronik Kitap 2019) 258; Türk Ceza Kanunu, Kanun Numarası: 5237, Kabul Tarihi: 26.09.2004, RG: 12.10.2004/11.

⁵² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 20; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 190; Şirin (n 6) 727; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları* (Türk Dil Kurumu 1994) 797; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘erk’.

aktarmıştır. Derleme Sözlüğünde bu kelimeye rastlanmasa da Tarama Sözlüğünde “er edinmek, koca olarak kabul etmek” şeklinde kayda geçirilmiştir⁵³.

erğen “Bekâr” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *erğenke elig karı bözün üm tükemes* yani “bekâra elli arşın bezle şalvar dikilemez” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “Yabancı kimse bekâra öğüt vermez, iyiliğini istemez. Bu sav evlenmeyi emretmek için söylenir.” şeklinde yapmıştır. Ayrıca kelime aynı anlamda ve *ergen* şeklinde Anadolu’da kullanılmaktadır⁵⁴.

ertür- “Affetmek, bağışlamak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *anıñ yazukın ertürdü* yani “onun suçun affetti” şeklinde bir cümle aktarmıştır⁵⁵.

evlen- “Evlenmek” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiilin yer aldığı *tünle yorup kündüz sevnür, kiçigde evlenip ulgadu sevnür* yani “gece yürüyen gündüz sevinir, küçükken evlenen büyüyünce sevinir” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “Geceleyin yürüyen gündüz sevinir; çünkü mesafeyi görmeden katetmiştir. Küçüklüğünde evlenen büyüklüğünde sevinir; çünkü evlatları işlerinde koşuşturur; kendisi de dinlenir.” şeklinde yapmıştır. Ayrıca Kaşgarlı kelimenin diğer anlamının da “ev edinmek” veya “bir evi mesken edinmek” olduğunu aktarmış ve *ol bu evni evlendi* yani “o, bu evi mesken edindi” şeklinde bir cümle aktarmıştır⁵⁶.

H

hakan “Afrâsiyâb’a verilen ünvan; hakan” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimedenden *han* kelimesini izah ederken bahsetmiş; Afrâsiyâb oğullarına *han*, Afrâsiyâb’a ise *hakan* denildiğini belirtmiştir⁵⁷.

han “Han; Türklerin en büyük başbuğu; Afrâsiyâb oğullarına verilen ünvan” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı kelimeyi tanımladıktan sonra “bu adın verilmesinde uzunca tarihsel bir hikâye vardır” eklemesini yapmıştır. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *han işi bolsa*

⁵³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 116; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 191; Türk Dil Kurumu, Tarama Sözlüğü (n 28) ‘erlenmek’.

⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 117; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 117; Ercilasun (n 3) 180, Türk Dil Kurumu, Derleme Sözlüğü (n 1) ‘ergen’.

⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 105; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 220; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 193.

⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 117, 384; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 207; Ercilasun (n 3) 198.

⁵⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 412; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 157.

katun ışı kalır yani “hakan işi olunca hatun işi bırakılır” şeklinde bir atasözü de aktarmıştır. Kaşgarlı kelimeyi örneklendirirken de *han anar ayag ayadı* yani “han ona bir ünvan verdi”, *han tug urdı* yani “han nöbet davulu çaldı” gibi cümleler aktarmıştır. Ayrıca *tavgaç han* yani “Çin hakanı” ve *han toy* yani “hakan karargahı” şeklinde ifadeler de aktarmıştır⁵⁸.

humaru “Miras” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *buni atamdan humaru buldum* yani “bunu babamdan miras buldum” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca *humarulan-* yani “miras edinmek; yadigâr edinmek” şeklinde bir fiil de mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *er humarulandı* yani “adam miras edindi” şeklinde bir cümle aktarmış, izahını da “adam kendisini seven birinin veya bir başkasının malından yadigar edindi” şeklinde yapmıştır. Nitekim Kaşgarlı, *humaru*’nun diğer anlamının “hatıra mal” olduğunu belirtmiş ve açıklamasını şu şekilde yapmıştır: “Türklerin âdetine göre onların büyüklerinden biri öldüğü zaman malından değerli bir parça hükümdar için ayrılır; o mala *humaru* denir; yani ‘ondan hatıra’ demektir. Bu kelime erkek ve kadınlara ad olarak da konur. Sefere çıkan kişi de akrabalarına kendisini hatırlamaları için bir şey bırakır; Bu da *humaru*’dur.” Ayrıca Kaşgarlı bu kelimenin soyut anlamının yer aldığı şu mısraları aktarmıştır: *oglum sana kodur men erdem öğüt humaru / bilge erig bulup sen yakkıl anıñ taparu* yani “Evladım sana fazilet ve edep bırakıyorum / Akıllı bir bilgin bulduğunda ona yaklaş, ondan faydalan”⁵⁹.

I

ıdı- “Serbest bırakılmak, tahliye edilmek” gibi anlamlara gelmektedir. Eski Türk Yazıtlarında geçen ve “göndermek, terk etmek, bırakmak” anlamlarına gelen *ıd-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı fiili örneklendirirken *tutgun ıdıldı* yani “esir serbest bırakıldı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Öte yandan bu fiille bağlantılı olması muhtemel olan, örneklendirilirken her ne kadar insan için kullanılmasa da “serbest bırakılan, serbest bırakılmış” anlamlarına gelen *ıdunçu* ve *ıdma* kelimeleri mevcuttur. Bu kelimeler *ıdma yılkı* yani “serbest bırakılmış hayvan” ve *ıdınçu saç* yani “serbest bırakılan saç” şeklinde kullanılmıştır. Kavramın ceza muhakemesi hukukundaki salıverilme kurumunun karşılığı olduğu düşünülebilir⁶⁰.

⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 122, 177, 185, 399, 405, 412; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 157; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 212.

⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 193, 435, 529, 654; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 445; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 205, 440, 441; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 213.

⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 65, 67, 96; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 214; Şirin (n 6) 728; Orkun (n 52) 808; Çağbayır (n 1) 2029; Ceza Muhakemesi Kanunu, Kanun Numarası: 5271, Kabul Tarihi: 04.12.2004, RG: 17.12.2004/25673.

ılmga “Hakanın mektuplarını Türk yazısıyla yazan kâtip” anlamına gelmektedir. Kelimenin yüksek bir devlet görevlisini ifade ettiği şüphesizdir. Ayrıca kelime Kutadgu Bilig’de “sır kâtibi” şeklinde şu beyitte geçmektedir: *bitigçi ılmga bolunsa özüng / köngül sırrı bek tut çıkarma sözüng* yani “eğer kâtip veya sır kâtibi olursan / gönül sırrını sıkı koru; ağzından söz kaçırma”⁶¹.

imga “Malmüdürü, tahsildar, hazinedar” anlamlarına gelmektedir. Osmanlıdaki *mültezime* benzer gözüke de muhtemelen Osmanlıdakinden farklı olarak bu kavram devletin vergi toplattığı özel hukuk kişisini değil doğrudan bir devlet görevlisini ifade etmekteydi⁶².

mal “Annesi hatun, babası halktan olan gençlere verilen ünvan” anlamına gelmektedir. Bu kelime Eski Türk Yazıtlarında hem bir ünvan olarak hem de “inanılır, güvenilir” anlamlarına gelecek şekilde geçmektedir. Ayrıca Gök-Türk Kağanlarından Kapgan Kağan’ın oğlunun adının İnel Kağan olması bu kelimenin isim olarak kullanıldığını göstermektedir. Nitekim Kaşgarlı Kıpçak meliklerinden birinin adının *mal* öz olduğunu belirtmiştir⁶³.

ışçı “İşçi” anlamına gelmektedir. “İş” anlamına gelen *ış* kelimesinden türemiştir. Bu kelimeyle aynı kökten türeyen *ışla-* yani “iş yapmak, çalışmak” ve *ışlet-* “çalıştırmak, işletmek” fiilleri mevcuttur. Kaşgarlı bu fiilleri örneklendirirken *ol anar ış ışletti* yani “o onu çalıştırdı” veya “o ona iş işletti” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca *ışlıg küdüglüg* yani “işli güçlü” veya “iş güç sahibi” şeklinde bir ifade ile *tavrak ışçı* yani “hızlı çalışan işçi” şeklinde bir ifade aktarmıştır. Buna benzer olarak Orhun Yazıtlarında *ışig küçüg bir-* yani “iş gücü vermek, hizmet etmek” şeklinde bir ifade mevcuttur. Kavram İş Kanununda yer alan *ışçı* kavramın o dönemki karşılığı olarak düşünülebilir⁶⁴.

⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 74; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 216; Yusuf Has Hacib (n 22) 718-719.

⁶² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 64; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 216; Mehmet Genç, ‘İltizam’ (*TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2012) <<https://islamansiklopedisi.org.tr/iltizam--vergi>> Erişim Tarihi 24 Mart 2026.

⁶³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 61, 155; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 217; Şirin (n 6) 728, 729.

⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 119, 205, 211, 223, 404, 658, 669, 670; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 220, 221, 239, 240; Şirin (n 6) 400; Ergin (n 6) 42-43; İş Kanunu, Kanun Numarası: 4857, Kabul Tarihi: 22.05.2023, RG: 10.06.2003/25134.

İ

içger- “Gizlice şikayet etmek, suçlarını söylemek” anlamlarına gelir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol anı begke içgerdi* yani “o onu gizlice beye şikayet etti” şeklinde bir cümle aktarmıştır⁶⁵.

idi “Sahip; efendi; Tanrı” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *boş neşke idi bolmas* yani “boş bırakılan malın sahibi olmaz” şeklinde bir atasözü ile *idimiz yarlıgı* yani “Rabbimizin emri” şeklinde bir ifade aktarmıştır. Öte yandan Kutadgu Bilig’de yer yer *devlet idisi* (devlet sahibi), *nimet idisi* (nimet sahibi), *din idisi* (dindar) şeklinde kullanılması kelimenin yalnızca somut kavramlara sahiplik bildiren bir kavram olmadığını göstermektedir⁶⁶.

il “Devlet, ülke, vilayet” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *beg ili* (beyin hâkimiyetindeki bölge), *il başı* (vilayetin başı, vali) şeklinde ifadeler aktarmıştır. Eski Türk Yazıtlarında, özellikle Orhun Yazıtlarında “devlet” anlamına gelen *il* kavramının genellikle “hukuk, nizam, töre” anlamlarına gelen *törü* kelimesi ile birlikte zikredilmesi Türklerin devlet idaresinde hukuka ne denli riayet ettiğinin bir göstergesidir. Nitekim bu doğrultuda Bilge Kağan *türk oguz begleri bodun eşidiñ üze teñri basmasar asra yir telinmeser türk bodun ilinjin törünjin kim artatı udaçı erti* yani “Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti?” diyordu. Öte yandan *il* kelimesi “iki bey arasındaki barışıklık” anlamına da gelmektedir. Bundan türeyen ve “barışmak” anlamına gelen *il bol-* şeklinde bir fiil de mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *iki beg birle il boldı* yani “iki bey birbiriyle barıştı” şeklinde bir cümle aktarmıştır⁶⁷.

ilin- “Esir olmak, yakalanmak, tutulmak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *er yagıka ilindi* yani “adam düşmana esir oldu” ve *keyik tuzakka ilindi*, yani “geyik tuzağa yakalandı” şeklinde cümleler aktarmıştır. Öte yandan bu fiil Ahmed-i Dâi’nin

⁶⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti ’t-Türk* (n 1) 107, 660; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 223.

⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti ’t-Türk* (n 1) 42, 143, 177; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 330; Yusuf Has Hacib (n 22) 176-177, 210-211, 434-435.

⁶⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti ’t-Türk* (n 1) 23, 678; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 49; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 175, 176; Şirin (n 6) 383; Ergin (n 6) 48-49.

Çengnâme'sinde "takılmak, takılı kalmak" anlamında *çü devranım dönüp devrim dükendi / ilindi boynuma furkat kemendi* şeklinde geçmektedir⁶⁸.

imrem "Cemaat, aşiret, oymak" anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *orı kopsa oğuş aklışur, yağı kelse imrem tepreşür*, yani "bağırtı kopsa sülale toplanır, düşman gelse oymak depreşir" şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını "Bu söz herhangi bir şey yapıldığında birlik olmayı tavsiye etmek için kullanılır" şeklinde yapmıştır. Ayrıca Kaşgarlı, ülke halkının bir şeye girdiği zaman *imrem tirişti* yani "cemaat hareket etti" denildiğini belirtir⁶⁹.

K

kadaş "Kardeş; akraba; yakın" anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin kökünü şu şekilde açıklamıştır: "Aslı 'kap' anlamındaki *ka*'dır. Buna *-daş* eklenince yakın olanlardan her biri aynı kap içinde kaldılar demek olur. Bu da annenin karnıdır." Ayrıca Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *kadaş timiş kaymaduk kadın timiş kaymış* yani "kardeş demişler kayırmamışlar, kayın demişler kayırmışlar" şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını "Kardeş ve akraba denmiş, yüz vermemişler; kayın denince iltifat etmişler. Akrabalarda kayın tarafına hürmet için söylenir." şeklinde yapmıştır. Kelimenin *kadaşlık* şeklinde ek almış hali de mevcuttur. Ayrıca *kadaş* kelimesi Anadolu'da hâlen kullanılmaktadır. Öte yandan Kaşgarlı *yak yuk* yani "yemek bulaşığı" şeklindeki ifadeyi açıklarken *yak yuk kadaş* yani "uzak akraba" şeklinde bir ifadeden bahsetmiş açıklamasını "sanki o bize kabın bulaşığı gibi yapışıktır" şeklinde yapmıştır⁷⁰.

kadın "Evlenme yoluyla meydana gelen akrabalık, kayın" anlamlarına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde *kayın* şeklinde yaşayarak hâlen kullanılmaktadır. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *kadaş timiş kaymaduk kadın timiş kaymış* yani "kardeş demişler kayırmamışlar, kayın demişler kayırmışlar" şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını "Kardeş ve akraba denmiş, yüz vermemişler; kayın denince iltifat etmişler. Akrabalarda kayın tarafına hürmet için söylenir." şeklinde yapmıştır. Ayrıca Kaşgarlı *kadın kadnagun* yani "kayınlar güveyiler" gibi

⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 100, 664; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 205; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 231; Türk Dil Kurumu, 'Tarama Sözlüğü' (n 28) 'ililmek'.

⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 42, 52; Ercilasun (n 3) 178.

⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 173, 175, 221, 413, 414, 455; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 160; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 245; Ercilasun (n 3) 187; Türk Dil Kurumu, 'Derleme Sözlüğü' (n 1) 'kadaş'.

bir anlama gelen bir deyim aktarmıştır. Kaşgarlı Oğuz, Tatar, Yabaku gibi bazı Türk lehçelerinin kelimeyi *kayın* olarak söylediklerini belirtmiştir⁷¹.

kalıñ “Evlenmek isteyen erkeğin kendisinin veya akrabalarının evleneceği kızın ailesine verdiği belirli bir miktar mal, başlık parası” anlamına gelmektedir. Bu kavram İslam Hukukundaki *mahr* kavramına benzemektedir. Dîvânu Lugâti’t-Türk her ne kadar İslami devirde yazılsa da İslam öncesi Türkçe eserlerde de *kalıñ* kavramına rastlanılmaktadır. Dolayısıyla Dîvânu Lugâti’t-Türk’te yer alan *kalıñ* kavramının karma bir niteliğe sahip olduğu düşünülebilir. Öte yandan *kalıñ* bir temaül veya âdet niteliğinde evliliğin zorunlu bir unsuru olarak kabul edilse de bunun istisnaları vardır. Nitekim Uygur Kağanlığı dönemine ait Suci Yazıtı’nda *kızımın kalıñsız birtim* yani “kızımı başlıksız verdim” şeklinde bir ifade mevcuttur. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *kalıñ birse kız alır kerek bolsa kız alır* yani “kalın veren kız alır, gerekirse pahalı alır” şeklinde bir atasözü de aktarmıştır. Ayrıca bu kelime *kalın* şeklinde Anadolu’da hâlen kullanılmaktadır⁷².

kañdaş “Babaları bir olan kardeşler” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *kañdaş kama urur öğdaş örü tartar* şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “Aralarında nefret olduğu için babası bir olan kardeşler birbirlerini acımasızca döverler. Anası bir olan kardeşler ise aralarındaki sevgiden dolayı birbirlerine yardım ederler.” şeklinde yapmıştır. Bu atasözü üvey kardeşler arasındaki ilişkiyi aktarması bakımından sosyolojik olarak da önemlidir⁷³.

kañsık “Üvey” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *kañsık ata* (üvey baba) ve *kañsık ogul* (evlatlık) şeklinde ifadeler aktarmıştır⁷⁴.

kap- “Çalmak, hırsızlamak, kapmak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı kelimeyi örneklendirirken “mal çalınması, at çalınması, köle çalınması” anlamlarına gelecek cümleler aktarmıştır. Bu fiille bağlantılı olarak *kapıl-* (çalınmak) ve *kapın-* (çalıyor görünmek) şeklinde fiiller mevcuttur. Türkiye Türkçesinde kullanılan *kapkaç* kelimesinin bu fiilden türemiştir.

⁷¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 12, 173, 230, 455; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 248; Ercilasun (n 3) 187.

⁷² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 498, 704, 717; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 255; Ercilasun (n 3) 202; Şirin (n 6) 404, 405, 731; Erhan Aydın, *Uygur Yazıtları* (Bilge Kültür Sanat 2021) 87; Aydın, *Eski Türklerde Gündelik Hayat* (n 11) 44; Kurtoğlu (n 16) s. 56, 65; Halil Cin ve Gül Akylmaz, *Türk Hukuk Tarihi* (Sayram Yayınları 2022) 32; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘kalın’.

⁷³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 503, 504; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 261.

⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 504; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 383.

Nitekim Kaşgarlı *tavâr kapguçı* yani “mal çalan” anlamında bir ifade aktarmıştır. Buradaki *kapguçı* kelimesi *kapkaç* ve *kapkaççı* kelimelerine benzemektedir⁷⁵.

karabaş “Erkek veya dişi köle” veya “erkek veya dişi kölelere verilen ad” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı, bu şekilde kelimenin cinsiyet belirtmediğini ifade etmiş ve “*kara baş* (siyah baş) anlamına gelir” demiştir. Burada ifade edilmek istenen mana meçhul olmakla beraber *kara* ifadesinin renk anlamını ifade etmesindense Eski Türk Yazıtlarında geçen ve “avam, halk” anlamlarına gelen *kara bodun* ifadesinden geliyor olması daha muhtemeldir. Ayrıca belirtmelidir burada “avam” anlamına gelen *kara* kelimesi sosyal tabakalaşmayı belirtmeyip “doğuştan veya hükümdar buyruğuyla bazı ayrıcalıklara sahip olanların ve özel ünvanlar taşıyanların dışındaki kişiler” olarak kullanılmıştır. Öte yandan kelimenin “cariye” anlamında *karavaş* olarak Anadolu’da kullanıldığı Derleme Sözlüğünde kaydedilmiştir. Bununla beraber kelime Dede Korkut’ta *karavaş* yani “hizmetçi, cariye” şeklinde geçmekte olup bir kısımda *kul karavaş* şeklinde bir ikilemeyle de zikredilmiştir⁷⁶.

karaçı “Kapı kapı dolaşan dilenci” anlamına gelmektedir. Kutadgu Bilig’de *karakçı* yani “yolkesen, eşkiya” şeklinde kullanılmıştır. Nitekim Kaşgarlı da *karakla-* yani “yol kesip mal almak” şeklinde bir fiil aktarmıştır. Ayrıca kelime Anadolu’da da *karacı* yani “haydut” şeklinde kullanılmıştır. Öte yandan Türkiye Türkçesinde *kara* kelimesinin anlamlarından birinin “kötü, uğursuz” olduğu belirtilmelidir⁷⁷.

karındaş “Kardeş, karındaş” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi açıklarken şöyle demiştir: “-*daş*, arkadaşlık ve yakınlık edatıdır. Buradan aynı karından olan iki çocuğa *karındaş* denir. *Karın*, karın demektir. Ona -*daş* eklenince ‘karın arkadaşı’ anlamı kazanır.” Ayrıca Fatih Sultan Mehmet’in kanunnamesindeki *her kimesneye evlâdumdan saltanat*

⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 247, 258, 264, 267, 277, 382; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 262, 263; Çağbayır (n 1) 2402.

⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 443; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 222; Şirin (n 6) 395, 731; Muharrem Ergin, *Dede Korkut Kitabı I-II* (Türk Dil Kurumu 2024) 186, 340; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘karavaş’.

⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 193, 485; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 266; Yusuf Has Hacib (n 22) 366-367, 926-927, 930-931; Türk Dil Kurumu, ‘Güncel Türkçe Sözlük’ (n 40) ‘kara’; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘karacı’.

müyesser ola, karındaşların nizâm-ı âlem için katl etmek münâsibdür şeklindeki hükmü hatırlatılmalıdır⁷⁸.

katun “Kadın, hatun; Afrâsiyâb soyundan gelen bütün kadınların ünvanı” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *han ışı bolsa katun ışı kalır* yani “hakan işi olunca hatun işi bırakılır” şeklinde bir atasözü aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı, Selçuklu Sultanı Melikşah’ın eşi *terken katun*’dan bahsettiği şu şekilde bir beyit aktarmıştır: *terken katun kutına tegür mindin koşug / aygıl sizin tapugçı ötnür yanı tapug* yani “Sultan Hatun’a benden bir kaside götür ve ‘kulunuz size yeni bir hizmetle armağan ediliyor’ de.” Hatta bazı araştırmacılar tarafından bu beyitin doğrudan Kaşgarlı’ya ait olduğu ifade edilmiştir. Öte yandan Türklerde hükümdarın eşi olarak *katun*’un yetkilerinin gayet geniş olduğu, kocasının yokluğunda onun adlarına ülkeyi idare edebildiği, kurultaylarda söz hakkında sahip olduğu, elçi karşılamlarında hakanın yanında bulunduğu bilinmektedir. Bu doğrultuda Bilge Kağan Orhun Yazıtlarında “Türk milleti yok olmasın, millet olsun diye Tanrı tarafından babası İlteriş Kağan ve annesi İlbilge Hatun’un görevlendirildiğini” söylemiştir. Burada *katun*’un *kagan*’la birlikte zikredilmesi onun devlet yönetimindeki etkisini ve önemini göstermesi bakımından ziyadesiyle kıymetlidir⁷⁹.

kavşut “İki hükümdarın ülke güvenliği için tokalaşıp barışmaları” anlamına gelmektedir. Ayrıca kelimenin *kavuş-* yani “kavuşmak” fiilinden geldiği de belirtilmiştir⁸⁰.

kayın bk. → *kadın*

keçür- “Affetmek, bağışlamak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *beg anı yazukın keçürdi* yani “bey onun suçunu affetti” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Bu örnek *beg*’in cezai yetkilerini anlamak bakımından şüphesiz kıymetli bir örnektir. bk. → *beg*. Öte yandan *keçrüş-* (karşılıklı affetmek), *keçrümisin-* (affeder görünmek) gibi fiiller mevcut olup *keçürgen* (affedici), *keçürgülük* (affetme hakkı) gibi kelimeler de

⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 175; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 407; Halil İnalcık, *İki Karanın Sultanı, İki Denizin Hakanı, Kâyser-i Rûm Fâtih Sultan Mehmed Han* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2020) 350.

⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 161, 177; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 281; Ercilasun (n 3) 127, 128; Şirin (n 6) 732; Kurtoğlu (n 16) s. 20-22; Ergin, *Orhun Abideleri* (n 6) 42-45.

⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 197, 261; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) s. 283.

mevcuttur. Ayrıca fiilin *geçürmek* şeklinde kullanıldığı Tarama Sözlüğünde kayda geçirilmiştir⁸¹.

kelin “Gelin” anlamına gelmektedir. “Gelmek” anlamına gelen *kel-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *yövüşlüg kelin küdegü yavaş bulur* yani “çeyizli gelin yumuşak huylu damat bulur” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını şu şekilde yapmıştır: “Gelin akrabalarının verdiği mallarla donatılmışsa yumuşak huylu ve kendisine uyan damat bulur. Çünkü damat gelini mal ile donatılmış bulur ve ona saygı duyar.” Türkiye Türkçesinde de *gelin* şeklinde kullanılmaktadır⁸².

keleş “İstişare, danışma, meşveret” anlamlarına gelmektedir. Bu kelimeyle bağlantılı olan ve “danışmak, istişare etmek” anlamlarına gelen *kişe-* ve *keleş-* fiilleri mevcuttur. Kaşgarlı bu kelime ile ilgili iki atasözü aktarmıştır. İlki *kin ton opramas keleşlig bilig artamas* yani “geniş giysi yıpranmaz, danışmalı akıl bozulmaz” şeklinde olup açıklaması “iş yaparken başkasına danışılması ve kendi başına yapılmaması için söylenir” şeklindedir. Diğeri *keleşlig bilig üdreşür keleşsiz bilig opraşur* yani “danışan akıl gelişir, danışmayan akıl yıpranır” şeklinde olup açıklaması “bir iş danışılarak yapılsa günden güne güzelliği artar, danışılmadan yapılan iş ise günden güne yıpranır” şeklindedir. Ayrıca fiil aynı anlamda Dede Korkut'ta *kavumlu kavmu-y-ile keleşdi-mi* şeklinde geçmektedir⁸³.

kına- “Cezalandırmak, işkence etmek” anlamlarına gelmektedir. Fiilin “ceza verdirmek” anlamına gelen *kınat-* şeklinde hali de mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklerdirken *beg anı kınadı* yani “bey ona işkence etti” ve *beg anı kınattı* yani “bey ona ceza verdirdi” şeklinde cümleler aktarmıştır. Türkiye Türkçesinde “ayıplamak” anlamına gelen *kınamak* fiili de buradan gelmektedir⁸⁴.

kırkın “Cariye” veya “kız” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı *kız kırkın* yani “cariyeler” şeklinde bir ifade de aktarmıştır.⁸⁵ bk. → *kız*

⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 227, 253, 281, 297, 309; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) s. 291; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘geçürmek’.

⁸² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 353; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 298.

⁸³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 109, 495, 511, 512; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) s. 300, 301; Ercilasun (n 3) 183, 201; Ergin, *Dede Korkut Kitabı I-II* (n 76) 213, 356.

⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 330, 465; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) s. 316; Ayverdi, ‘Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ (n 21) ‘kınamak’.

⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 142, 263, 714; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) s. 319.

kırnak “Cariye” anlamına gelmektedir. Ancak Kaşgarlı bu kelimenin “Yabaku, Kay, Çomul, Basmıl, Oğuz, Yemek ve Kıpçak” lehçelerine ait olduğunu belirtmiştir. Kelime Dede Korkut’ta *kırk baş kul, kırk kırnak* şeklinde bir ifadeyle geçmektedir. Ayrıca kelimenin Anadolu’da da çeşitli ve benzer anlamlarda kullanıldığı Derleme Sözlüğünde kayda alınmıştır⁸⁶.

kısıg “Hapis, baskı; sıkıntı” anlamlarına gelmektedir. “Kıstırmak” veya “kısmak” anlamına gelen *kıs-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı kelimeyi örneklerken *ol beg kısığında kaldı* yani “o, beyin hapsinde; bir iş için beyin baskısı ve nezareti altında kaldı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Kelime *kısıık* (dar yer) ve *kısı* (daracık) şeklinde Tarama Sözlüğünde geçmiş, *kısı* kelimesi *zindan* kelimesi ile birlikte zikredilmiştir. Ayrıca Derleme Sözlüğünde kelimenin Anadolu’da “acı, sıkıntı” anlamında kullanılmakta olduğu belirtilmiş ve *yaratan kısıda olanlara yardım eder* şeklinde bir cümle örneği aktarılmıştır.⁸⁷ bk. → *kıstur-*

kıstur- “Kıstırmak, cezalandırmak, işkenceyle cezalandırmak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı fiili örneklerken *beg anıñ adakın kısturdı* yani “bey onun ayağını kıstırdı” veya “bey onu cezalandırdı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca cümlelerin sonuna “bey onu işkence ile cezalandırılırsa yine böyle denir” diyerek fiilin diğer anlamını ifade etmiştir. Öte yandan “baskı altında kalmak” anlamına gelen *kıslın-* şeklinde bir fiil de mevcuttur⁸⁸.

kız “Kız, kadın; cariyeye” anlamlarına gelmektedir. Bu kelimedenden türeyen *kızlan-* yani “kız çocuğu evlat edinmek, kızlanmak” ve *kızlaş-* yani “ortaya cariyeye sürmek” şeklinde enteresan bir fiil mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklerken *ol meniñ birle ok attı kızlaşu* yani “o, benimle ok atmada yarıştı ve ortaya cariyeye sürdü” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *kız birle küreşme, kısrak birle yarışma* yani “kızla güreşme, kısrakla yarışma” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını şu şekilde yapmıştır: “Bakire kızla güreşme; çünkü o güçlü olur ve seni yener. Yarışlarda da genç kısrakla yarışma. Çünkü o attan daha güçlü ve ataktır, seni geçer. Sultan Mesud’u gerdek gecesinde eşinin tekmelemesi ve yere yıkması üzerine Karahanlıların (Hakaniye’nin) kullandığı bir atasözüdür.” Bu husus bize Dede

⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 206; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 321; Ergin, *Dede Korkut Kitabı I-II* (n 76) 123, 347; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘kırnak’.

⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 161, 236, 288; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 376; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) s. 321; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘kısı’; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘kısı’, ‘kısı’.

⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 288, 306, 307; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 190, 191; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 323.

Korkut'ta Banu Çiçek'in kendisiyle evlenmesi için Bamsı Beyrek'e onu güreşte yenmesini şart koştuğu hatırlanabilir⁸⁹.

kızgur- “İbretlik hale getirecek derecede cezalandırmak, cezasını çektmek, işkenceye koymak” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol anı bu ısta kızgurdı* yani “o, onu bu işte işkenceye koydu” veya “o, onu bu işte ibretlik hale getirdi” şeklinde bir cümle aktarmış ve açıklamasını “Yaptığının cezasını ona tattırdı. Öyle ki o, bir daha asla bu işe dönemez.” şeklinde yapmıştır⁹⁰.

kızgut “İbret olsun diye cezalandırılan” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili açıkladıktan sonra “adam suçundan dolayı insanlar arasında rezil olur ve insanlar gözleriyle görüp ibret alsınlar diye cezalandırılır” demiştir. Ayrıca bu fiilden türeyen *kızgutla-* şeklinde bir fiil de mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *er ıstın kızgutlandı* şeklinde bir cümle aktarmış ve açıklamasını “adam yaptığıının bedelini ödedikten sonra ve rezil olduktan sonra işten imtina etti” şeklinde yapmıştır⁹¹.

kızıl- “Yaptığı suça bir daha dönmek üzere ceza görmek, nedamet etmek, ıslah olmak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *er yazuktın kızıldı* şeklinde bir cümle aktarmış ve açıklamasını “Adam cezalandırıldı, cezayı tattı ve artık özen gösterdi. İşlediği suçu bir daha işlemedi.” şeklinde yapmıştır⁹².

kirtü “Yemin, ant; gerçek” anlamlarına gelmektedir. Bu kelimedenden türeyen *kirtüle-* yani “doğrulamak, tasdik etmek” şeklinde bir fiil mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol anı kirtüledi* yani “o, onun dediğini doğruladı” ve *ol teyrike kirtüledi* yani “o Allah’a iman etti, onu tasdik etti” şeklinde cümleler aktarmıştır. Kelime Tarama Sözlüğünde de “gerçek, hakiki, sahih, doğru” anlamlarında yer almaktadır⁹³.

⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 207, 297, 306, 717; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 325; Ercilasun (n 3) 190; Ergin, *Dede Korkut Kitabı I-II* (n 76) 49; Ayşegül Çakan, *Dede Korkut Hikâyeleri* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2020) 129.

⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 289; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 194; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 326.

⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 197, 312.

⁹² ibid 271, 290; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 327.

⁹³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 180, 489; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 333, 334; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘kirtü’.

kis “Kadın eş, zevce” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *ol kisi aldı* yani “o kadın aldı, evlendi” şeklinde bir cümle aktarmıştır⁹⁴.

kişi “Kişi, fert, insan, birey” anlamlarına gelmektedir. Modern hukuktaki “insan” kavramından farksızdır. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *öd keçer kişi tuymaz, yalnguk oğlu menğü kalmas* (zaman geçer kişi sezmez, insanoğlu ebedî kalmaz) ve *kişi alası içtin yılkı alası taştın* (kişinin alacası içte, hayvanın alacası dışta) şeklinde atasözleri aktarmıştır⁹⁵.

kök “Soy, nesep, asıl, kök” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı Oğuz ve Kıpçak lehçelerinde insanlar arasında *kökün kim* yani “kimlerdensin, hangi boya bağlısın” diye sorulduğunu aktarır. Öte yandan bu kelimeden türeyen *köklen-* şeklinde bir fiil mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *er köklendi* yani “adam soylu oldu” demiş ve “zenginleşirse de aynıdır” diye ilave etmiştir⁹⁶.

kön- “İkrar etmek, itiraf etmek; düzelmek, doğrulmak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ogrı köndi* yani “hırsız (hırsızlığını) ikrar etti” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Bu fiille bağlantılı olan ve “ikrar ettirmek, itiraf ettirmek, doğruyu söyletmek” anlamına gelen *köndger-* ve *könger-* fiiller mevcuttur. Kaşgarlı bu fiilleri örneklendirirken *ogrını köndgerdi* yani “hırsız ikrar ettirdi”, “hırsızla söyletinceye kadar uğraştı” şeklinde bir cümle ile *beg ogrını köngerdi* yani “bey hırsız ikrar ettirdi, itiraf etmek zorunda bıraktı” şeklinde bir cümle aktarmıştır⁹⁷.

köni “Doğru, düz, güvenilir” anlamlarına gelmektedir. “Düzelmek, doğrulmak” anlamındaki *kön-* fiili ile bağlantılıdır. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *köni neş* (düz nesne) ve *köni er* (güvenilir adam) şeklinde ifadeler aktarmıştır. Ayrıca *könit-* yani “düzeltmek, doğrultmak” şeklinde bir fiil mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili *er yıgaç könitti* yani “adam odunu düzeltti” şeklinde örneklendirmiştir. Öte yandan Kutadgu Bilig’de *könilik* şeklinde bir kelime

⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 143; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 329, 330; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 334.

⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 21, 44; Ercilasun (n 3) 176, 178.

⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 307, 318; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 356, 357.

⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 242, 290, 523; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 29; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 360, 361.

vardır ki “doğruluk” anlamına gelmektedir. Kafesoğlu’na göre bu kelime (*könilik*) “adalet ve adliye” anlamlarını da ifade etmektedir⁹⁸.

kul “Kul, köle” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı *kul yagı*, *it böri* yani “kul düşman, it börü” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını şu şekilde yapmıştır: “Köle, fırsat bulursa efendisinin malını alır ve düşman gibi gider. Köpek de sahibinin kurdudur. Çünkü yiyebileceği bir şey bulduğu zaman çekinmeden yer. Bu, kölenin efendisine vefasızlığı için söylenir.” Öte yandan Kaşgarlı *kul* kelimesini cümle içinde örnekendirirken *ol kulın tepdi* (o, ayağıyla köleye tekme attı), *er kulın büsdi* (adam kölesini aşırı bir şekilde dövdü), *ol kulın tasgattı* (o, kölesine tokat attırdı), *er kulın kişedi* (adam kölesini bağladı), *ol kulın urdu* (o, kölesini dövdü) şeklinde bazı cümleler aktarmıştır. Bu örnekler ışığında kölelerin zaman zaman kötü muameleye maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Ancak öte yandan *kul yulundı* yani “köle, bedelini sahibine ödedikten sonra azat edildi” gibi örnekler de mevcuttur. Ayrıca *kul* kelimesi bir beyitte “Allah’ın kulu, beşer” anlamında da kullanılmıştır. Kaşgarlı *kut kuvig birse idim kulına / künde ışı yüksepen yokar agar* yani “baht, talih verse Tanrı’m kuluna / her gün işi yükselip yukarı ağar” şeklinde bir beyit aktarmış ve açıklamasını “Allah kuluna baht ve talih verirse onun işi her gün yükselir” şeklinde yapmıştır. Öte yandan *kulsig er* yani “köleye benzeyen, huyu kölelerin huyuna benzeyen adam” şeklinde bir ifade de aktarılmıştır. Ayrıca belirtmek gerekir ki *kul* ifadesi genellikle erkekler için kullanılmaktadır. Kadınlar için genelde *kaçaç*, *kün* gibi ifadeler kullanılmaktadır. bk. → *kaçaç*, *kün*. Nitekim Orhun Yazıtlarında Bilge Kağan, Türk milletinin bağımsızlığını kaybettiği dönemi anlatırken *beglig urı oğlın kul boldı, işilik kız oğlın kün boldı* yani “beylik erkek evladın kul oldu, hanımlık kız evladın cariye oldu” şeklinde bir cümle kurmuştur⁹⁹.

kun- “Çalmak, soymak, hırsızlamak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örnekendirirken *ogrı tavar kundı* yani “hırsız malı çaldı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca bu fiilin yer aldığı bir beyit aktarılmıştır. Beyitte *kiçig bulup yagını yirgü emes / edgermedip kodsı anı ilni kunar* yani “küçük görüp düşmanı yermemeli / aldırmayıp bıraksan ülkeyi çalar” denmektedir. Burada *kun-* fiili *ilni kunar* yani “ülkeni alır, çalar, işgal eder” şeklinde

⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 330, 409, 449; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 360, 362; Yusuf Has Hacib (n 22) 220-22; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü* (Ötüken Neşriyat 2020) 280; Çağbayır (n 1) 2785.

⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 86, 140, 146, 203, 233, 236, 338, 384, 463; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 375; Ercilasun (n 3) 138, 184; Ergin, *Orhun Abideleri* (n 6) 42-43.

kullanılmıştır. Ayrıca *kunuş-* yani “birbirinin malını çalmak, birbirini soymak” anlamına gelen bir fiil de mevcuttur¹⁰⁰.

kur “Mertebe, rütbe” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *meniñ kurum ulug* yani “benim rütbem yüksek(tir)” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Kelimenin Kutadgu Bilig’de *sü başı* (subaşı), *hâcib* (hacib), *öge* (danışman), *kök ayuk* (başdanışman) *yavgu* (yabgu) gibi üst düzey devlet görevlilerinin ünvanı olarak kullanılması dikkat çeker. Kaşgarlı bu doğrultuda *kuram* yani “mertebe sırasına göre, hiyerarşiye uygun” anlamında bir kelime aktarmış ve bu kelimeyi açıklarken *kuram kişiler* yani “hakanın huzurunda oturdukları gibi hiyerarşiye uygun oturan insanlar” şeklinde bir ifade aktarmıştır. İfadeyi örneklendirirken de *kişiler kuram olturdılar* yani “kişiler hiyerarşiye uygun olturdular” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Öte yandan *kurdaş-* yani “bir dereceye, bir sıraya oturmak” şeklinde bir fiil mevcut olup ve örneklendirilirken *ol beg birle kurdaşdı* yani “o, bey ile aynı mertebede, derecede oturdu” şeklinde bir cümle aktarılmıştır. Ayrıca *kur* kelimesi Tarama Sözlüğünde “mevki, mertebe” anlamında geçmektedir¹⁰¹.

kut “Baht, talih, uğur, şans, kut” anlamlarına gelmektedir. Bu kelimedenden türeyen ve “şanslı olmak, mesut olmak, kutlu olmak” anlamına gelen *kutal-*, *kutan-*, *kutat-* fiilleri ve *kutı uç-* (talihi gitmek), *kutı udun-* (talihi sönmek), *kutal-* (talihli olmak) fiilleri mevcuttur. Ayrıca *kutlug* yani “mübarek, uğurlu, kutlu” ve *kutsuz* yani “şanssız, kutsuz” şeklinde kelimeler de mevcuttur. Kaşgarlı *kut* kelimesinin yer aldığı *ulugrı uluglasa kut bulur* (uluyu ululayan kut bulur), *kut belgüsi bilig* (kut işareti akıl), *erdemsizden kut çertülür* (erdemsizden kut kaçır) gibi atasözleri de aktarmış ve *kutlug* kelimesinin isim olarak da kullanıldığını belirtmiştir. Burada ikinci Gök-Türk Kağanlığının kurucusu *kutlug kağan* hatırlanabilir. Öte yandan *kut* tabiri eski Türklerde “siyasi iktidar” kavramını da ifade etmekteydi. Bu bağlamda Türk hakanlarına hakimiyet yetkisinin Tanrı tarafından verildiğine inanılıyordu. Nitekim Hun Hakanı Mete’nin ünvanının Çin kaynaklarında *ç’er-li ku-t’u şan-yü* yani “Tanrı Kut’u Tanhu” şeklinde geçmesi, Hun Hakanı Attila’nın “Tanrı’nın kılıcı” olarak anılması, Bilge Kağan’ın Orhun Yazıtlarında “Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için kağan oturdum” demesi bu inancı daha anlaşılır kılan örneklerdendir. Hatta Türk hakanı, *kut*’un gerektirdiği vazifeleri yapmazsa *kut*’un Tanrı tarafından geri alındığı gerekçesiyle iktidardan düşürülebiliyordu. Gök-Türk Kağanı İnel

¹⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 242, 264; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 378; Ercilasun (n 3) 166.

¹⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 141, 296; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 218; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 379, 380; Yusuf Has Hacib (n 22) 706-709; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘kur’.

Kağan'a karşı yapılan ihtilalin gerekçesi de buydu. Bu bilgiler ışığında Eski Türklerdeki *kut* kavramına ilişkin İbrahim Kafesoğlu'nun çok yerinde olan bir tespiti aktarıyoruz: "Türkler siyasi iktidarın kaynağını Tanrı'ya bağlama suretiyle hakanı Tanrı huzurunda sorumlu tutmakla, bugün 'millî irade' diye ifade edilen 'yüksek otorite' meselesini üstün siyasi kültürleri sayesinde daha o çağlarda halletmiş ve insanları hükümdarın şahsi insaf duygusuna sığınmaktan kurtarmışlardı"¹⁰².

küçe- "Zorla almak, gasbetmek" anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı *ol anıñ tavarın küçedi* yani "o, onun malını zorla aldı" anlamında bir cümle örneği aktarmıştır. Ayrıca bu fiille bağlantılı *küçel-* (gasbedilmek) ve *küçen-* (gasbetmek) şeklinde fiiller de mevcuttur¹⁰³.

küdegü "Damat, güveyi" anlamına gelmektedir. Zamanla *küdegü* > *küyegü* > *güyeği* > *güveyi* > *güvey* şeklinde evrilerek Türkiye Türkçesinde *güvey* hâline bürünmüştür. Ayrıca Timur'un "han güveyi, damadı" anlamında *küregen* şeklindeki lakabının bununla bağlantılı olması muhtemeldir¹⁰⁴.

kükü bk. → *küküy*

küküy "Teyze, hala" anlamına gelmektedir. Kaşgarlı *kükü* şeklinde bir varyantı olduğunu da belirtmiş ancak *küküy* denilmesinin daha doğru olacağını belirtip kelimeyi örneklerdirirken *küküyüm keldi* yani "teyzem, halam geldi" şeklinde bir cümle aktarmıştır. Belirtmek gerekir ki Ercilasun kelimeyi "teyze" olarak, Atalay ise "hala" olarak tercüme etmiştir¹⁰⁵.

küni "Kuma" anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *kününin küline tegü yagı* yani "(kuma) kumanın külüne kadar düşman" şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını "kuma, kumaya o derece düşmandır ki aradaki bu düşmanlıktan dolayı külü

¹⁰² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 85, 98, 133, 185, 200, 203, 267, 277, 299, 326, 376, 921; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 388, 389; Ercilasun (n 3) 188, 189, 198, 194; Taşağıl A, *Gök-Türkler* (Türk Tarih Kurumu 2021) 325; Kafesoğlu (n 99) 239 vd.; Şirin (n 6) 408, 734; Ergin, *Orhun Abideleri* (n 6) 38, 39; Abdülkadir Donuk, 'Türk Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı' (1981) (10-11) Tarih Enstitüsü Dergisi 29-56.; Tekin T, *Hunların Dili* (BilgeSu Yayıncılık 2023) 12.

¹⁰³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 460, 753, 754.

¹⁰⁴ ibid 353; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 399; Ayverdi, 'Misalli Büyük Türkçe Sözlük' (n 21) 'güvey-güveyi'; İsmail Aka, 'Timur' (TDV *İslâm Ansiklopedisi*, 2012) <islamansiklopedisi.org.tr/timur> Erişim Tarihi 25 Şubat 2026.

¹⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 447; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 232.

diğerinin gözüne savrulur” şeklinde yapmıştır. Ayrıca Ahmet Caferoğlu kaleme aldığı Uygur Türkçesi Sözlüğünde *küni* kelimesinin “kıskançlık” anlamına geldiğini belirtmiştir¹⁰⁶.

kün “Cariye” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı Mahmud bu kelimeyi örneklendirirken *bilezük kün elgin kavırdı* yani “bilezik cariyenin bileğini sıktı” ve *er küñin sıktürdi* şeklinde iki örnek aktarmıştır. Bu ikinci örnekten cariyeye karşı ziyadesiyle kötü muamelelerde bulunduğu düşünülebilir. Ancak söz konusu fiilin manası gereği örneğin bu şekilde olabileceği de göz ardı edilmemelidir. Nitekim Kutadgu Bilig’de *yazuk kılsa kul küñ keçür ol yazuk / bu yazuk keçürmiş muyan kıl azuk* yani “kul ya da cariye bir kusur işlerse bağışla / bu bağışlamanın sevabını ahiret için azık et” şeklinde bir beyitte köle ve cariyelere karşı iyi muamelede bulunulması gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca İbrahim Kafesoğlu bu kelimenin Türkçeye Çince’den geçtiğini belirtmiştir¹⁰⁷.

M

muyançılık “Arabuluculuk” anlamına gelmektedir. Bu fiilden türeyen *muyançılık kıl* yani “arabuluculuk yap, aramızı bul” şeklinde bir fiil mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *sen muyançılık kıl* yani “sen bizim aramızı bul” şeklinde bir örnek aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı kelimenin “sevap” anlamına gelen *muyan* kelimesinden türediğini belirtmiştir. Kavramın günümüzdeki arabuluculuk mesleğine benzer bir nitelikte olduğu düşünülebilir¹⁰⁸.
bk. → *arala-*

N

neñ “Nesne, şey, mal, eşya” anlamlarına gelmektedir. Modern hukuktaki “eşya” kavramı ile benzerdir. Ancak bu kavram modern hukuktakinin aksine taşınmaz malları ifade etmemektedir¹⁰⁹.

nom “Yasa, şeriat” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin Çince olduğunu belirtmiş ve örneklendirirken *teñri nomı* yani “Allah’ın dini, şeriatı” şeklinde bir ifade

¹⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 449; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 237; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) s 399; Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu 1968) 122.

¹⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 255, 286, 493; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 186; Kafesoğlu (n 99) 230, 231; Yusuf Has Hacib (n 22) 610-611.

¹⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 424; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 179.

¹⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 768, 769; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 419, 420; Türk Medeni Kanunu, Kanun Numarası: 4721, Kabul Tarihi: 22.11.2001, RG: 08.12.2001/24607.

aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı bütün dinlere *nom* denildiğini ifade etmiştir. Ayrıca kelime anlam olarak modern hukuktaki *norm* kavramına benzemektedir¹¹⁰.

O

oglan “Oğul, oğlan, çocuk” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bir yerde bu kelimenin yer aldığı *bu oğlanı bir torugka aldım* şeklinde bir cümle aktarmış ve açıklamasını “bu köleyi bir at karşılığında aldım” şeklinde yapmıştır. Ercilasun bu örnekten dolayı *oglan* kelimesinin bir anlamının da “köle” olduğunu belirtse de Atalay öyle bir ayrıma gitmemiştir¹¹¹.

ogrı “Hırsız” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örnekendirirken *ogrı tavar kundi* (hırsız malı çaldı), *ogrı köndi* (hırsız hırsızlığını itiraf etti), *beg ogrını köngerdi* (bey hırsızlığı itiraf ettirdi) şeklinde cümleler aktarmıştır. Ayrıca bu fiilden türeyen ve “hırsızlık” anlamına gelen *ogrılık* kelimesi ile “çalmak, hırsızlık yapmak” anlamına gelen *ogrıla-* ve *ogurla* fiilleri mevcuttur. Ayrıca bu kelime ve fiiller Anadolu’da *uğru*, *uğurlamak*, *oğurlamak* şeklinde kullanılmaktadır¹¹².

oguş “Boy, oymak, aşiret; aile; akraba” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimedenden türeyen *oguşlan-* yani “aile, hısım, aşiret sahibi olmak” şeklinde bir fiil ile *oguşlug* yani “aile, hısım, aşiret sahibi” şeklinde bir kelime aktarmıştır. Ayrıca bu kelimenin yer aldığı *ori kopsa oguş aklışur*, *yagı kelse imrem tepreşür* yani “bağırtı kopsa sülale toplanır, düşman gelse oymak depreşir” şeklinde bir atasözü de mevcuttur¹¹³.

ok “Mirastan düşen pay” veya “bölüşmek için paylar ve toprak hisseleri üzerine atılan ok, çekilen kura” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin ilk anlamını örnekendirirken *añar bir ok tegdi* yani “ona mirastan bir hisse kaldı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Kelimenin diğer anlamı Anadolu’da hâlen kullanılmaktadır. Nitekim *ok* kelimesi Derleme Sözlüğüne “mirastan kalan mallar pay edilirken yapılan ad çekme” şeklinde nakledilmiştir. Bununla bağlantılı olması muhtemel olarak Dede Korkut’ta “Oğuz zamanında

¹¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 403; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 137; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 421.

¹¹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 160, 770, 771; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 373; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 423.

¹¹² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 132, 138, 242, 290, 293; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 425; Derleme Sözlüğü (n 1) ‘oğurlamak’, ‘uğru’, ‘uğrulamak’.

¹¹³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 42; 76, 129; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 427, 428; Ercilasun (n 3) 178; Şirin (n 6) 736; Kafesoğlu (n 99) 219; Ergin, *Orhun Abideleri* (n 6) 136.

bir yiğit ki evlense ok atardı. Oku nereye düşerse orada gerdeğe girerdi.” şeklinde bir ifade mevcuttur¹¹⁴.

oka “Kefalet” anlamına gelmektedir. Bu kelimedden türeyen ve “kefil olmak” anlamına gelen *oka al-* fiili mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili *men anı oka aldım* yani “ben ona kefil oldum” şeklinde bir cümleyle örneklendirmiştir¹¹⁵.

ordu “Hakanın oturduğu şehir, başşehir” anlamlarına gelmektedir. Bu kelimedden türeyen *ordu başı* şeklinde bir devlet görevlisi ünvanı mevcut olup “hakanlara ait teşrif işlerini gören kimse; başkent valisi” anlamlarına gelmektedir. Bu kelimedden türeyen ve “şehir edinmek, fethetmek” anlamına gelen *ordulan-* şeklinde bir fiil de mevcut olup Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *beg bir yirig ordulandı* yani “bey bir yeri kendine şehir edindi” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹¹⁶.

Ö

ögdaş “Anaları bir olan kardeşler” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı, *kañdaş kama urur ögdaş örü tartar* şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “Aralarında nefret olduğu için babası bir olan kardeşler birbirlerini acımasızca döverler. Anası bir olan kardeşler ise aralarındaki sevgiden dolayı birbirlerine yardım ederler.” şeklinde yapmıştır. Öte yandan her ne kadar Dîvânu Lugâtî’t-Türk’te geçmese de kelimenin kökü olan *ög* Eski Türk Yazıtlarında “anne” anlamında kullanılmıştır. Türkiye Türkçesindeki *öksüz* (annesiz) kelimesi buradan gelmektedir¹¹⁷.

öge “Kavim içindeki büyük, akılca üstün, yaşlı, tecrübeli, halktan kimse” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin ortaya çıkışına dair şu şekilde ilginç bir hikâyeye aktarmıştır: “İskender Çin’e ulaştığı zaman Türk hakanı, onunla savaşmak üzere tamamen gençlerden oluşan bir birlik gönderdi. Vezir ona ‘ona hep gençleri gönderdin; onların yanında savaşta tecrübeli ve yaşlı birisi de olmalıydı’ dedi. Hakan, ‘yaşlı mı?’ anlamında *öge* der. Vezir de ‘evet’ diye cevap verir. Bunun üzerine yaşlı bir adam gönderir. İskender’in öncülerine gece baskını yaparlar ve onları yenerler.” Bu kelime yine Kaşgarlı’nın zikrettiği, “akıl” anlamına

¹¹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk* (n 1) 17, 22; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 37, 429; Çakan (n 89) 134; Ergin, *Dede Korkut Kitabı I-II* (n 76) 54; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘ok’.

¹¹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk* (n 1) 18; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 40; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 430.

¹¹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk* (n 1) 62, 130; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 124, 296; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 440, 441.

¹¹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâtî’t-Türk* (n 1) 503, 504; Orkun (n 52) 826; Şirin (n 6) 737.

gelen *ög* kelimesinden türemiştir. Öte yandan her ne kadar Dîvânu Lugâti't-Türk'te yer almasa da *ög* Eski Türkçede “anne” anlamına da gelmektedir. Ancak yine de bu iki kelime arasında bir bağlantının olup olmadığı meçhuldür. Öte yandan Kaşgarlı *öge* ünvanının *tigin*'den yani “hakanın çocuklarından, şehzadelerden” bir derece aşağı olduğunu belirtmiş ve bu bağlamda *öge tigit* şeklinde bir ifadeden bahsetmiş ve bunu “halk tabakasından büyük, fakat hakan çocuklarından küçük kimse” şeklinde açıklamıştır¹¹⁸.

ögey “Üvey” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *ögey ata* (üvey baba), *ögey ogul* (üvey oğul), *ögey kız* (üvey kız) şeklinde ifadeler aktarmıştır. Öte yandan bu kelime *ögey*, *öge*, *öge* ve *ögey* şeklinde Anadolu'da kullanılmaktadır¹¹⁹.

ögreyük “Âdet, görenek” anlamlarına gelmektedir. Ancak kelime kuvvetle muhtemel benzer anlama gelen *törü* kelimesi gibi “kanun, nizam” anlamlarını ihtiva etmemektedir¹²⁰.

ökün- “Pişman olmak” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol yazukıña ökündi* yani “o, işlediği suçtan dolayı pişman oldu” şeklinde bir cümle akarmıştır. Ayrıca *ökün-* ile aynı anlama gelen *ökünç kıl-* şeklinde bir fiil ile “pişmanlık” anlamına gelen *ökünç* şeklinde bir kelime de mevcuttur. Fiil modern hukuktaki etkin pişmanlık müessesesini akla getirmektedir¹²¹.

ölütçi “Katil, öldüren” anlamlarına gelmektedir. Atalay'ın “birbirini öldürme, öldürüşme” şeklinde, Ercilasun'un ise “ölümcül savaş” olarak tercüme ettiği *ölüt* kelimesinden türemiştir¹²².

örgen “Urgan” anlamına gelmektedir. “Örmek” anlamındaki *ör-* fiilinden türemiş olabileceği düşünülebileceği gibi Eski Türkçede “ip” anlamına gelen *uruk* kelimesinden türediğini söyleyen araştırmacılar da mevcuttur. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *örgen örüldi*

¹¹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 5, 22, 44, 135, 152; Ergin, *Orhun Abideleri* (n 6) 137; Orkun (n 52) 826.

¹¹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 61; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘öge’, ‘ögey’, ‘öge’, ‘ögey’.

¹²⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 81; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 452.

¹²¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 67, 99, 533; Türk Ceza Kanunu, Kanun Numarası: 5237, Kabul Tarihi: 26.09.2004, RG: 12.10.2004/11.

¹²² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 24, 787; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 52; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 458.

yani “urgan örüldü” şeklinde bir cümle de aktarmıştır. Kelime infaz hukukuna ilişkin bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır¹²³.

öte- “Ödemek” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol anıñ alımın ötedi* yani “o, onun alacağını ödedi” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Fiil Türkiye Türkçesinde *ödemek* şeklinde yaşamaktadır¹²⁴.

ötnü “Ödünç” anlamına gelmektedir. Kuvvetle muhtemel “ödemek” anlamına gelen *öte-* fiili ile bağlantılıdır. Ayrıca bu kelimedenden türeyen *ötnü bir-* yani “ödünç vermek” şeklinde bir fiil de mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *men yarmak ötnü birdim* yani “ben parayı ödünç verdim” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹²⁵. bk. → *ötünç*

ötünç “Ödünç” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *men añar yarmak ötünç birdim* yani “ben ona ödünç para verdim” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı bu kelimeyi iki kere zikretmiş ve birinde Oğuz lehçesine ait olduğunu belirtmiştir¹²⁶.

öz kişi “Akraba, hısım” anlamlarına gelmektedir. “Öz, kendi” anlamlarına gelen *öz* kelimesinden türemiştir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *bu bizniñ öz kişi ol* yani “bu bizim hısımdır” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Burada Türkiye Türkçesinde *öz* kelimesinin anlamlarından birinin “kan bağı ile bağlı olan, üvey olmayan” olduğu belirtilmelidir. Ayrıca Kaşgarlı *öz* kelimesini bir yerde “yakın, akraba” anlamında kullanmış ve bu kelimenin yer aldığı *yatnuñ yağlıg tiküsinden öznüñ kanlıg yudruk yig* yani “yabancınnın yağlı lokmasından(sa) yakının kanlı yumruğu yeğ” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını şu şekilde yapmıştır: “Yakın birisinden yumrukla dürtülmek ve yumruklanmak, yabancı birisinden yağlı bir lokma yemekten daha iyidir. Bu hırçınlaşan akrabalar arasında barışı sağlamak için söylenir.”¹²⁷.

S

¹²³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 89, 97; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 462, 463; Ayverdi, ‘Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ (n 21) ‘urgan’.

¹²⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 457.

¹²⁵ ibid 66, 457; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 130.

¹²⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 66, 532; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 469, 470.

¹²⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 21, 367, 794; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 46; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 43; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 470, 471; Ercilasun (n 3) 197; Türk Dil Kurumu, ‘Güncel Türkçe Sözlük’ (n 40) ‘öz’.

sart “Tacir, satıcı” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *ış yaragında sart asığında* yani “ış zamanında, tacir kazancında” ve *sartnıñ azukı arıg bolsa yol üze yir* yani “tacirin azığı temiz olsa yol üzerinde yer” şeklinde iki atasözü aktarmış, ikinci atasözünü şu şekilde açıklamıştır: “Tacirin azığı temiz ise yol üzerinde açıkça yer. Bu söz, güvenilir olduğunu ısrarla iddia eden, fakat bunu ispat etmekten kaçınan kimseler için söylenir.” Kaşgarlı *sartla-* yani “tacir saymak” şeklinde bir fiilden de bahsetmiştir. Ayrıca kelimenin Anadolu’da da aynı şekilde kullandığı kayda geçirilmiştir¹²⁸.

saştur- “Ödeşmek, sayışmak, takas etmek, alacak ile borcu karşılıklı olarak sona erdirmek” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol alım birim birle saşturdı* yani “o, alacağı ile borcunu takas etti” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹²⁹.

satga- “Ödeşmek, sayışmak, takas etmek, alacak ile borcu karşılıklı olarak sona erdirmek” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *alım birimni satgadı* yani “alacağını vereceği ile karşıladı, takas etti, ödeşti” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı yine aynı anlama gelen ve *satgal-* fiili ile Oğuz lehçesine ait olan *satgaş-* fiillerinin varlığını da belirtmiştir¹³⁰.

satıg “Satış, satma; ticaret” anlamlarına gelmektedir. “Satmak” anlamına gelen *sat-* fiilinden türemiştir. Bu kelimeyle bağlantılı olan *satguçı* (satıcı, tacir), *satıglık* (satılık) ve Türkmenlerce kullanıldığı belirtilen *sattaçı* (satıcı, tacir) kelimeleri de mevcuttur¹³¹.

savçı “Elçi; peygamber; hısım ve dünürler arasındaki elçi, çöpçatan” anlamlarına gelmektedir. “Söz, haber” anlamlarına gelen *sav* kelimesinden türemiştir. Kaşgarlı bu kelimeyi anlatırken “çünkü o (*savçı*) birtakım haberler söyler, yazılan şeyi eriştirir, onun sözünü buna, bunun sözünü ona anlatır” şeklinde bir açıklama yapmıştır. Kelime Anadolu’da da *savcı* yani

¹²⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 31, 148, 353, 531; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 495; Ercilasun (n 3) 176, 196; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘sart’.

¹²⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 286; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 496.

¹³⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 295, 300, 469; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 288; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 469, 470.

¹³¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 160, 325, 808, 809; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 373, 503; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 296; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 497; Yusuf Has Hacib (n 22) 760- 761.

“sözcü, mektupçu” şeklinde kullanılmaktadır. Türk hukukundaki Cumhuriyet savcısı da bu kelime ile aynı kökten gelmektedir¹³². bk. → *arkuçu*

sep “Çeyiz” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi açıklarken özellikle gelinin malı olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bu kelimeden türeyen *septür-* şeklinde bir fiil aktarmış ve örneklendirirken *ol anıñ kızın septürdi* yani “o, onun kızının çeyizlenmesi ve güveye gitmesi için emir verdi” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹³³.

serker “Yolkesen, haydut, eşkıya” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin Karluk lehçesine ait olduğunu belirtmiştir. Anadolu’da *serker*, “başkan, başkumandan” olarak kullanılmışsa da iki anlam arasında bir bağlantı olup olmadığı meçhuldür¹³⁴.

siñil “Kocanın küçük kız kardeşi” anlamına gelmektedir. Bu kelimeden türeyen *siñillen-* yani “kız kardeş edinmek” anlamına gelen bir fiil de mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol kızığ siñillendi* yani “o, kızı kız kardeş edindi” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹³⁵.

soysuk- “Soyulmak, soyguna uğramak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiilin yer aldığı *er soysukdı* yani “adam soyuldu, soyguna uğradı” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹³⁶. bk. → *soyuk*

soyuk- “Soyulmak, soyguna uğramak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiilin yer aldığı *er soyuktı* yani “adam soyuldu, soyguna uğradı” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹³⁷. bk. → *soysuk*

sumlı- “Türkçe olmayan bir dille konuşmak” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiille bağlantılı olan *sumlış-* (Türkçe dışında bir dilde konuşmak) ve *sumlıt-* (birini Türkçe dışında bir dilde konuşturmak) şeklinde iki fiil aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı bu fiilden türeyen *sumlım*

¹³² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 410, 411, 530; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 154; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 498, 499; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘savcı’.

¹³³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 139, 285; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 182; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 506.

¹³⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 199; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 507; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘serker’.

¹³⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 200, 351, 496, 516; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 523.

¹³⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 8; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 21; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 531.

¹³⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 429; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 189; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 531.

yani “Türkçe bilmeyen kimse” şeklinde bir kelime de aktarmış ve açıklamasını şu şekilde yapmıştır: “Türkler Türkçeyi bilmeyen herkese *sumlım* derler. Arapların, Arapça bilmeyenlere *a'cemî* demeleri gibi. Bu asıl anlamdır. Daha sonra Arapçayı öğrense bile bu isim onun üstünden kalkmaz. Ama Türkçeyi öğrenen kimse *sumlım* olmaktan çıkar.”¹³⁸.

sumlım “Türkçe bilmeyen kimse” anlamına gelmektedir. bk. *sumlı-*

sür- “Sürmek, kovmak, sürgüne göndermek” anlamlarına gelmektedir. Aslında Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *er ıtıg sürdi* yani “adam köpeği kovdu” şeklinde bir cümle aktarmış, hemen ardından “bey birini şehirden sürerse yine *sürdi* denir” diyerek kelimenin bu anlamını açıklamıştır. Ayrıca Kaşgarlı *süründi* yani “her yerden sürülen, kovulan” şeklinde bir kelime aktarmıştır. Anadolu’da *sürüntü* olarak kullanılan bu kelime “durmadan yer değiştiren, çok gezen, serseri” anlamlarına gelmektedir¹³⁹.

sürüş- “(Alacağı) zorla almak” ya da “ödeşmek” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı’nın verdiği *ol anda alımın sürüşdi* cümlesi Ercilasun tarafından “o, alacağını ondan zorla aldı” şeklinde, Atalay tarafındansa “o, ondaki alacağını ödeşti” şeklinde tercüme edilmiştir. Fiilin Anadolu’da “karşılıklı uğraşmak, kavga etmek” gibi anlamlarda kullanılması Ercilasun’un tercümesi ile benzerlik gösterir. Öte yandan fiil *ihkak-ı hak* yani “kendiliğinden hak alma” kavramı ile benzerlik göstermektedir¹⁴⁰.

T

tagay “Dayı” anlamına gelmektedir. Atalay kelimenin çeşitli Türk lehçelerinde kullanıldığını belirtmiştir¹⁴¹.

tamga “Hakanın mührü, tuğrası, damgası; damga” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimedenden türeyen *tamgalıg* (damgalı) kelimesi ile *tamgala-* (damgalamak) şeklinde fiil aktarmıştır. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol bitig tamgaladı* yani “o, kitaba hakanın

¹³⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 212, 295, 341, 472; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 216, 347; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 540.

¹³⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 195, 234, 235; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 449; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 559.

¹⁴⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 259; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 96, 97; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 533; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘sürüşmek’.

¹⁴¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 450; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 561.

damgasını, mührünü vurdu” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Türkiye Türkçesinde de *damga* ve *damgalamak* şeklinde kullanılmaktadır¹⁴².

tan- “İnkâr etmek” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol alımını tandı* yani “o, alacağını inkâr etti” şeklinde bir cümle aktarmış ve “herhangi bir şeyi inkâr eden de aynıdır” diyerek daha geniş bir anlamda da kullanılabileceğini belirtmiştir. Ayrıca bu fiille bağlantılı olarak *tantur-* (inkâr ettirmek) ve *taniş-* (karşılıklı inkâr etmek) fiilleri de mevcuttur. Bu fiilleri örneklendirirken de sırasıyla *ol maña alımın tanturdu* yani “o, bana borcunu inkâr ettirdi” ve *olar meni tanışdı* yani “onlar birbirlerinin borcunu inkâr ettiler” şeklinde cümleler aktarmıştır¹⁴³.

tanu- “Danışmak; tavsiye etmek; emretmek” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı fiili örneklendirirken *ol maña söz tanudu* yani “o bana söz buyurdu; tavsiyede bulundu” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca fiilin *tanuş-* şeklinde bir varyantından da bahsetmiştir. Kaşgarlı bu halini örneklendirirken de *olar ikki söz tanuştı* yani “onlar birbirine söz danıştılar” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹⁴⁴.

tanuk “Tanık, şahit” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *tayak bile taymas tanuk sözün bütmes* yani “dayak ile kayılmaz, tanık sözüyle doğrulanmaz” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “Değneği olan kimse çamurda kaymaz. Şahidin sözü de şahitlik yapmadıkça bilinmez.” şeklinde yapmıştır. Ayrıca bu kelimedenden türeyen *tanukluk* yani “tanıklık” şeklinde bir kelimenin varlığı da belirtilmelidir. Kelime Türk mevzuatında *tanık* şeklinde kullanılmaktadır¹⁴⁵.

tapış “İki kişinin birbirine vekalet vermesi, vekilleşme” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı’nın yalnızca bir kez zikrettiği ve örneklemediği bu kelimeyi Atalay, “iki kişinin işlerini birbirine tapşırması, vekilleşme, yekeleşme” şeklinde tercüme etmiştir. Tarama Sözlüğünde *tapşır-* fiili “teslim etmek, tevdi etmek, emanet etmek” şeklinde açıklanmış olup

¹⁴² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 184, 489; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 353; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 567, 568.

¹⁴³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 264, 283, 427; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 176; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 184; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 569, 572.

¹⁴⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 264, 465; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 112; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 572.

¹⁴⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 221, 416; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 572; Ercilasun (n 3) 200.

Derleme Sözlüğünde fiilin Anadolu'da da benzer anlamlarda kullanıldığı kayıt altına alınmıştır¹⁴⁶.

tapug “Hizmet” anlamına gelmektedir. “Hizmet etmek” anlamındaki *tap-* fiilinden türemiştir. Bu fiil aynı zamanda “tapmak” anlamına da gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimedenden türeyen *tapugçı* (hizmetçi; kul), *tapuglug* (hizmetkârı olan), *tapugsak* (hizmet etmeyi seven) şeklinde kelimeler aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *tapug taş yerer, taş başıg yarar* yani “hizmet taş yarar, taş başı yarar” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “bu, sahibinin iyilik yaptığı veya düşmanlarına karşı yardım ettiği hizmetkâr için kullanılır” şeklinde yapmıştır. Öte yandan Kutadgu Bilig’de yer alan ve Türk sosyolojisini anlamak bakımından ziyadesiyle kıymetli olan *tapug kıl tapug birle kul beg bolur* yani “hizmet et; hizmetle kul, bey olur” şeklindeki mısralar hatırlatılmalıdır¹⁴⁷.

tarhan “İslam öncesi Türklerde ‘bey’ anlamına gelen bir ünvan” demektir. Kaşgarlı’nın kelimeyi açıklarken İslam’dan önce olduğunu özellikle vurgulaması kelimenin o çağdaki kullanım sıklığının azaldığını göstermektedir. Eski Türk Yazıtlarında da sıklıkla kullanılan bu ünvan genellikle yüksek bir devlet görevini ifade etmek için kullanılmıştır. Mesela meşhur Türk veziri Tonyukuk’un tam ünvanı *bilge tonukuk buyla бага таркан* şeklinde idi¹⁴⁸.

tarım “Karahanlı hanedanı mensubu olan kişilerin ünvanı” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi şu şekilde açıklamıştır: “Şehzadelere, Afrâsiyâb’ın soyundan gelen, küçük olsun büyük olsun bütün hatunlara hitap edilirken bu kullanılır. Bu söz, Karahanlı hanedanı dışındaki bir kimse için ne kadar yükselirse yükselsin, kullanılmaz.” Ayrıca Kaşgarlı, hanım sultanlara verilen *altun tarım* şeklinde bir ünvandan da bahsetmiştir¹⁴⁹.

tartıg “Bir iş çıkması üzerine hakanın emrindekileri çağırması” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimedenden türeyen *tartıgçı* yani “davetçi, çağırıcı” şeklinde bir kelimenin varlığını

¹⁴⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 158; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 574; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘tapşırmaq’; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘tapşırmaq’.

¹⁴⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 160, 161, 218, 233, 375, 501; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 573, 575; Ercilasun (n 3) 198; Yusuf Has Hacib (n 22) 186-187.

¹⁴⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 189; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 436; Ergin, *Orhun Abideleri* (n 6) 98, 99; Şirin (n 6) 740.

¹⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 170, 171; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 396.

belirtmiş ve bunu örneklendirirken *begden tartıgçı keldi* yani “beyden çağırıcı geldi” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹⁵⁰.

tat “Yabancı; Müslüman olmayan; Fars” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi “bütün Türklerin nezdinde Fars” ve “Uygur kafirleri” şeklinde açıklamış, ancak ikinci manayı “Yağma ve Tohsıların kullandığını belirtmiştir. Dolayısıyla *tat* bir yandan Türk olmayanı ifade ederken, bir yandan da gayrimüslim Türk’ü ifade eden bir kelime olarak karşımıza çıkar. Kaşgarlı, *tat* kelimesinin yer aldığı şu şekilde üç tane atasözü aktarmıştır: *tatsız türk bolmas, başsız börk bolmas* (Farssız Türk olmak, başsız börk olmaz), *tatıg közre, tikenig tüpre* (Fars’ı gözden (vur), diken dipten (sök)), *kılıç tatıksa iş yunçır, er tatıksa et tunçır* (kılıç paslansa iş bozulur, er Farslaşsa et(i) kokuşur). Öte yandan kelimenin Anadolu’da “yabancı; Acem, Şii” anlamlarında kullanıldığı belirtilmelidir. Ayrıca Kaşgarlı *tat tavgaç* şeklinde bir ifadede de bahsetmiştir. Bu ifadede geçen *tavgaç* kelimesi bir yandan “Çin’i ve Çinliyi” bir yandan da “Çin’de oturan bir Türk boyunu” ifade etmektedir. Dolayısıyla *tat tavgaç* ifadesi Kaşgarlı tarafından yer yer “Uygur ve Çinli” yer yer de “Fars ve Türk” olarak kullanılmıştır. Bunun bir sonucu olarak *tavgaç han* ifadesi zaman zaman “büyük ülke sahibi hükümdar” manasında, zaman zaman da “Çin hükümdarı” manasında kullanılmıştır. Kelimenin “Çin” anlamında kullanılmasına Orhun Yazıtlarında Tonyukuk’un *tabgaç ilije kılntım* yani “Çin ilinde kıldım, yaratıldım” şeklindeki cümlesi örnek verilebilir. Ziya Gökalp, *tavgaç* kelimesinin Dîvânu Lugâti’t-Türk’te de yer alan ve “hile” anlamına gelen *tev* kökünden türediğini belirtmiştir. Ayrıca Gökalp, Orhun Yazıtlarında Çinlilerin hilekârlığını ifade etmek için kullanılan *teb* kelimesini de hatırlatmıştır. Nitekim Bilge Kağan Orhun Yazıtlarında *tabgaç bodun tebligın kürlüg için* yani “Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için” diyordu¹⁵¹. bk. → *tev*

tavar “Mal, mülk, eşya” anlamlarına gelmektedir. Genellikle taşınır malları ifade etmek için kullanılır. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *ogrı tavar kundı* yani “hırsız malı çaldı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca bu kelimedenden türeyen ve “servet sahibi” anlamına gelen *tavarlıg* şeklinde bir kelime de mevcuttur. Türkiye Türkçesinde kullanılan ve “koyun,

¹⁵⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 202; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 462; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 580.

¹⁵¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 144, 197, 198, 317; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 584; Ergin, *Orhun Abideleri* (n 6) 42, 43, 66, 67, 96, 97; Ziya Gökalp, *Türk Töresi* (Ötüken Neşriyat 2019) 22-24; Ercilasun (n 3) 185, 194; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘tat’.

keçi” manalarına gelen *davar* kelimesi de buradan gelmektedir. Nitekim eski Türklerde koyun ve keçi toplumsal hayattaki önemli geçim kaynağı ve mülkler arasındaydı¹⁵².

tayaņu “Hacib, vezir, mabeyinci” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin “dayanmak” anlamındaki *tayan-* fiilinden geldiğini şu şekilde açıklamıştır: “Aslı ‘dayandı’ anlamındaki *tayandı*’dır. Hükümdar haciplere dayanır, dileklerini ona ulaştırır ve sonra ondan cevap getirsin diye reaya da ona güvenir.” Ayrıca Eski Uygur Türkçesinde “müşavir, sırdaş” anlamlarına gelen *tayançı* şeklinde bir kelimenin mevcudiyeti belirtilmelidir¹⁵³.

tegiş- “Muhakeme olmak; tahkim olmak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *olar ikki begke tegişdi* şeklinde bir cümle aktarmıştır. Bu cümle Atalay tarafından “onlar beyin huzurunda muhakeme oldular” şeklinde, Ercilasun tarafındansa “o ikisi beyin aralarında hakem olmasını istediler” şeklinde tercüme edilmiştir. Bu örnek ışığında uyuşmazlıkların çözümünde beye başvurulduğunu görmekteyiz. Yine bu örnek doğrultusunda dokuzuncu asırda yaşamış coğrafyacı İbn Rüste Hazar hükümdarına bağlı Burdaslar adında bir Türk topluluğundan bahsederken şöyle demiştir: “Onları bir araya toplayan ve aralarında hükmü geçen bir reisleri yoktur. Her mahallede bir veya iki ihtiyar vardır. Aralarındaki anlaşmazlıkların halli için onlara başvururlar.” Ayrıca fiil modern hukuktaki tahkim müessesesini akla getirmektedir¹⁵⁴.

ter “Ücret, bir emek karşılığında çalışana ödenen para” anlamlarına gelmektedir. Bu kelimeden türeyen ve “ücretle çalışan kimse, işçi” anlamlarına gelen *terçi* kelimesi ile “işe girmek, başlamak” anlamında *terke kir-* şeklinde bir fiil mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol terke kirdi* yani “o ücretli bir işe girdi” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca kelimenin aynı şekilde ve aynı anlamda Anadolu’da kullanıldığı kayda geçirilmiştir¹⁵⁵.

tev “Hile, aldatma” anlamlarına gelmektedir. Bu kelimeden türeyen ve “hilekâr olmak, kendini hilekâr saymak” anlamlarına gelen *tevlüglen-* fiili ile “sahtekâr, hilekâr, aldatıcı” anlamına gelen *tevlüg* kelimesi mevcuttur. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *anası tevlüg yuvka yapar oğlu tetig koşa kapa* yani “anası hileci(dir) ince yapar, oğlu zeki(dir) çift çift

¹⁵² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 217, 242; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 586; Ayverdi, ‘Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ (n 21) ‘davar’.

¹⁵³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 503; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 590; Caferoğlu (n 106) 229.

¹⁵⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 262; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 105; Ramazan Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (Bilge Kültür Sanat 2020) 44.

¹⁵⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 180, 408, 439; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 604; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘ter’.

kapar” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını şu şekilde yapmıştır: “Anne çocuğa hile yaparak (ekmeği) ince pişirir; çocuk da zekidir, onları ikişer ikişer kapar. Bu, iki dahinin bir arada oluşu için söylenir.” Öte yandan Türkiye Türkçesinde kullanılan ve “karşı cinsin gönlünü çelmek, kandırıp elde etmek” anlamlarına gelen *tavlamak* fiilinin de bu kelimeyle bağlantılı olması muhtemeldir¹⁵⁶.

tıl “Casus, çaşıt; durumunu öğrenmek için düşmandan yakalanan tutsak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örnekendirirken *yagıdan tıl tuttu* yani “düşmandan casus yakaladı” ve *tıl tuttum* yani “düşmanın ne halde olduğunu öğrenmek için bir adam yakaladım” şeklinde cümleler aktarmıştır¹⁵⁷.

tigin “Karahanlı şehzadelerine verilen ünvan” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı kelimenin eskiden “köle” anlamına geldiğini de belirtmiştir. Bu anlam değişiminin hikâyesini ise şu şekilde anlatmıştır: “Bu adın kölelerden Afrâsiyâb oğullarına geçmesine gelince, onlar babalarını çok sayarlar, büyük tutarlar; ne vakit babalarına karşı söz söyleyecek olurlarsa, yahut bir şey yazmak isterlerse, kendilerini küçük göstermek, babalarını büyüktmek için ‘kul şöyle yaptı, kul böyle işledi’ derler; giderek bu kelime onlara ad olarak kaldı.” Ayrıca Kaşgarlı; *kümüş tigin*, *alp tigin*, *kutlug tigin*, *çagrı tigin*, *küç tigin* şeklinde isim örnekleri aktarmış ve bunları Karahanlı şehzadelerinin kullandığını belirtmiştir. Öte yandan kelimenin kural dışı çoğul halinin *tigit* olduğunu belirtmiş ve “halk tabakasından büyük, hakanın çocuklarından küçük” anlamına gelen *öge tigit* şeklinde bir ifade aktarmıştır. Ancak belirtmek gerekir ki Kaşgarlı her ne kadar bu kelimenin asıl anlamının köle olduğunu, sonradan Karahanlı şehzadeleri için kullanıldığını söylese de Eski Türk Yazıtlarında *tigin* “kağanın erkek kardeşlerine verilen ünvan, prens” anlamında kullanılmıştır¹⁵⁸.

tiküle- “Rüşvet vermek” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiilin esas anlamının “et lokması vermek” olduğunu, bu anlamın evrilerek “rüşvet vermek” anlamına dönüştüğünü

¹⁵⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti 't-Türk* (n 1) 144, 873; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 609; Ercilasun (n 3) 197; Şirin (n 6) 740; Ergin, *Orhun Abideleri* (n 6) 42, 43; Türk Dil Kurumu, ‘Güncel Türkçe Sözlük’ (n 40) ‘tavlamak’.

¹⁵⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti 't-Türk* (n 1) 402; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 336; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 615.

¹⁵⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti 't-Türk* (n 1) 152, 178, 179; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 413, 414; Şirin (n 6) 741.

belirtmiştir. Fiili örneklendirirken de *ol begke neñ tiküledi* yani “o, beye bir şeyi rüşvet verdi” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹⁵⁹. bk. → *urunç*

tirig “Meclis, danışma topluluğu, dernek” anlamlarına gelmektedir. “Dermek, toplamak, biriktirmek” anlamlarına gelen *tir-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *alp çerigde bilge tirigde* yani “alp savaşta bilge mecliste” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “yiğit savaşın şiddetlendiği günde denenir, bilge kişi ise mecliste denenir” şeklinde yapmıştır¹⁶⁰.

tirnek “Halkın karar vermek için toplanması, dernek” anlamlarına gelmektedir. “Dermek, toplamak, biriktirmek” anlamlarına gelen *tir-* fiilinden türemiştir. Türkiye Türkçesinde “cemiyet” anlamında kullanılan *dernek* kelimesi buradan gelmektedir¹⁶¹. bk. → *tirig*

törü “Düzen, nizam; görenek, örf, âdet, toplumsal yasalar bütünü, kanun, töre” anlamlarına gelmektedir. Eski Türkçede yer alan ve “oluşturmak, yaratmak” anlamlarına gelen *tö-* fiilinden *tömek > törmek > törümek > törü* şeklinde türemiştir. Yine Eski Türkçede yer alan *törü-* yani (türemek) ve *törüt-* (türetmek) fiilleri de aynı kökten gelmektedir. Nitekim Kaşgarlı da “yaratılmak” anlamına gelen *törü-* fiili ile “yaratmak” anlamına gelen *törüt-* şeklinde fiiller aktarmış ve örneklendirirken *teñri yalıñuk törütti* yani “Tanrı insanı yarattı” ve *yalıñuk törüdi* yani “insan yaratıldı” şeklinde cümleler aktarmıştır. Türkiye Türkçesinde kullanılan *türemek* fiili de bunlarla aynı kökten gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *il kalır törü kalmas* yani “il bırakılır, töre bırakılmaz” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “işin töreye uygun yapılması, öncekilerin koyduğu örf âdete uyulması için söylenir” şeklinde yapmıştır. Burada *törü* kavramının *il* (devlet) kavramından bile üstün tutulması Türklerin hukuka ne kadar riayet ettiğinin önemli bir göstergesidir. Kaşgarlı yine bu kelimenin yer aldığı *küç ildin kirse törü tünluktin çıkar* yani “zulüm avludan girse töre bacadan çıkar” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “zulüm avludan girse töre, yani insaf baca deliğinden çıkar” şeklinde yapmıştır. Burada tezat olarak *küç* ve *törü* kavramlarının kullanılması dikkat çekicidir. Dîvânü Lugâti't-Türk'ün yanı sıra Eski Türk Yazıtlarında da sıklıkla rastlanan bu kelime genellikle *il* yani “devlet” kelimesi ile birlikte zikredilmiştir. Nitekim bu doğrultuda Bilge Kağan Türk milletine

¹⁵⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 481; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 622.

¹⁶⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 167, 882; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 604, 605.

¹⁶¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 208, 882; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 477; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 604.

şöyle sesleniyordu: *türk oguz begleri bodun eşidiñ üze tenri basmasar asra yir telinmeser türk bodun ilinñin törüñin kim artatı udaçı erti* yani “Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim bozabilecekti?” diyordu¹⁶².

töz “Halk, reaya” ya da “üst tabaka” anlamına gelmektedir. Atalay’ın “halk, reaya” şeklindeki tercümesi ile Ercilasun’un “üst tabaka” şeklindeki tercümesi çelişmektedir. Ayrıca Kaşgarlı kelimeyi yeterli bir şekilde izah etmediği için net bir anlam çıkarılamamaktadır. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklerdirirken *il töz neteg* yani “ülke ve üst tabaka nasıl” ya da “ülke veya halk nasıl” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Öte yandan bu kelimenin bir diğer anlamı da “asıl, kök”tür. Kaşgarlı bu anlamı örneklerdirirken *anıñ tüpi tözi kim* yani “onun soyu sopy, aslı, nesli kim” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹⁶³.

tudun “Köyün büyüğü, tanınmış; köylülere kaynaktan içme suyunu dağıtan adam, su beyi” anlamlarına gelmektedir. Ancak bu kelime Orhun Yazıtlarında üst düzey bir askerî ünvan olarak geçmektedir¹⁶⁴.

tugrag “Tuğra, hakanın mührü, imzası” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin Oğuzlara ait olduğunu belirtmiştir. Ayrıca bundan türeyen ve “damgalanmak, mühürlenmek, imzalanmak” anlamına gelen *tugraglan-* şeklinde bir fiil aktarmıştır. Osmanlı padişahlarının imza yerine kullandıkları işaret olan *tuğra*, buradan gelmektedir¹⁶⁵.

tul “Eşinden ölüm veya boşanma yoluyla ayrılmış kimse, dul” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklerdirirken “dul kadın” anlamında *tul uragut* ve *tul tugsag* ifadelerini kullanmış, aslında *tugsak* kelimesinin tek başına da “dul kadın” anlamına geldiğini, ancak diğer ikili ifadenin daha çok kullanıldığını belirtmiştir. Ayrıca bu kelimenin yer aldığı *yavlak tıllıg bigde keri yalñus tul yig* yani “kötü dilli kocadansa yalnız dul yeğ”

¹⁶² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 240, 241, 327, 397, 443, 461, 897; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 647; Ercilasun (n 3) 191; Şirin (n 6) 406, 407, 743; Orkun (n 52) 869; Caferoğlu (n 154) 250; Ergin, *Orhun Abideleri* (n 6) 48, 49; Çağbayır (n 1) 4888, 4892; Fuzuli Bayat ve Minara Aliyeva Çınar, *Eski Türkçe Sözlük* (Ötüken Neşriyat 2025) 224; Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk* (Türk Tarih Kurumu, 2020) 282-284.

¹⁶³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 398; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 123; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 679.

¹⁶⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 898; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 649; Şirin (n 6) 743.

¹⁶⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 202, 313; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 462; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 649.

şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “devamlı söven bir koca olmasındansa kadının dul olması daha iyidir” şeklinde yapmıştır¹⁶⁶.

turgu “Durulan, ikamet edilen” anlamlarına gelmektedir. “Durmak” anlamına gelen *tur-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı *gu* ekini açıklarken bu kelimedden şöyle bahsetmiştir: “Emir halindeki fiillere eklenir. Böylece kelime, mekan, zaman ve alet ismi olur. Buradan *turgu yir* denir; ‘durulacak yer’ demektir.” Kelime Türk mevzuatındaki “ikamet” kavramının karşılığı olarak düşünülebilir¹⁶⁷.

tutgun “Tutsak, esir” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirerek *tutgun ıdıldı* yani “tutsak serbest bırakıldı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. “Tutmak, yakalamak” anlamlarına gelen *tut-* fiilinden türemiştir. Bu kelimedden türeyen *tutsug-* yani “tutsak düşmek, yakalanmak, tutulmak” şeklinde bir fiil de mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *er yagıka tutsukdı* yani “adam düşmana yakalandı, tutsak düştü” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca kelime Tarama Sözlüğünde de kayıt altına alınmıştır¹⁶⁸.

tutug “Rehin” anlamına gelmektedir. “Tutmak, yakalamak” anlamına gelen *tut-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *er tutug yuldu* yani “adam rehineyi çözdü, kurtardı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Kelime Türkiye Türkçesinde “ipotek, rehin” anlamında *tutu* şeklinde kullanılmaktadır¹⁶⁹.

tutunçu “Evlatlık” anlamına gelmektedir. “Edinmek, tutmak” anlamına gelen *tutun-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *tutunçu ogul* yani “evlatlığa alınmış çocuk” şeklinde bir ifade aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı *tutun-* fiilinin yer aldığı *ol avurta tutundu* yani “o, sütanne edildi” ve *beg mini ogul tutundu* yani “bey beni oğul edindi, evlatlık aldı”

¹⁶⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 205, 402; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 650; Ercilasun (n 3) 199.

¹⁶⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 6, 439, 901; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 653, 654.

¹⁶⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 96, 299, 904; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 227; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 661, 662; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘dutgun’; Çağbayır (n 1) 4921.

¹⁶⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 377, 904; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 63; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 661, 663; Ayverdi, ‘Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ (n 21) ‘tutu’; Türk Dil Kurumu, ‘Güncel Türkçe Sözlük’ (n 40) ‘tutu’.

şeklinde cümleler aktarmıştır. Ayrıca bu fiil Tarama Sözlüğünde de “edinmek” şeklinde kayda geçirilmiştir¹⁷⁰.

tutzug “Vasiyet” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *iglig tutzugu ed bolur* yani “hasta vasiyeti uğurdur” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “bu söz hastanın vasiyet etmesi için söylenir” şeklinde yapmıştır. Kelime *tutsug* şeklinde de geçmektedir. Bu varyantı örneklendirilirken *men añar tutsug tutuzdum* yani “ben ona vasiyet ettim” şeklinde bir cümle aktarılmıştır. Bu kelimenin “tutmasını buyurmak, emretmek” anlamına gelen *tutuz-* fiili ile bağlantılı olması muhtemeldir. Nitekim Kaşgarlı söz konusu fiili örneklendirirken *men añar söz tutuzdum* yani “ben ona tutması gereken bir söz buyurdum” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹⁷¹.

tügsin “Halktan olup hakandan sonraki üçüncü derecede bulunan kişinin ünvanı” anlamına gelmektedir. Kuvvetle muhtemel yüksek bir devlet görevlisini ifade etmektedir¹⁷².

tünek “Hapishane, zindan” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı kelimenin Barsgan lehçesine ait olduğunu belirtmiştir. Bu kelime “gece” anlamına gelen *tün* kelimesi ve bu kelimeden türeyen ve “gecelemek” anlamına gelen *tünle-* fiiliyle bağlantılıdır. Nitekim *tünek* kelimesi Anadolu’da “geceleyecek, yatacak yer, ev” anlamında kullanılmıştır. Buradan “hapishane, zindan” anlamına gelen olan *tünek* de “gecelenen, yatılan yer”dir¹⁷³.

tüñür “Kadın eşin hısımları, dünür” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi açıklarken “bunlar kardeş, baba, anne gibi kimselerdir” demiştir. Türkiye Türkçesinde *dünür* şekilde yaşasa da anlamı genişlemiştir. Nitekim Türkiye Türkçesinde *dünür* erkek eşin hısımlarını ifade etmek için de kullanılır. Öte yandan Kaşgarlı *tüñürle-* yani “birini kendine dünür saymak” ve *tüñürlen-* yani “kendini birine dünür saymak” şeklinde fiillerin varlığından da bahsetmiştir¹⁷⁴.

¹⁷⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk* (n 1) 274, 500; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 143, 144; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 375; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 663; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘dutinmak’.

¹⁷¹ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk* (n 1) 38, 202, 256; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 462; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 86; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 662, 664; Ercilasun (n 3) 177.

¹⁷² Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk* (n 1) 189.

¹⁷³ ibid 176, 909; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 671; Ayverdi, ‘Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ (n 21) ‘tünek’; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘tünek’.

¹⁷⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk* (n 1) 494, 516; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 362; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 671; Türk Dil Kurumu, ‘Güncel Türkçe Sözlük’ (n 40) ‘dünür’.

tüplüg “Asıl, soylu kimse” anlamına gelmektedir. “Asıl, kök, temel, insanın aslı” anlamlarına gelen *tüp* kelimesinden türemiştir. Ayrıca *tüplüg eren* yani “asıl, soylu adam” anlamında bir ifade de mevcuttur. Öte yandan Kaşgarlı, “ağacın kökü” anlamına gelen *yıldız* kelimesini açıklarken bu kelimenin de benzetme yapılarak *tüplüg* kelimesi ile birlikte kullanılabileceğini belirtip *tüplüg yıldızlıg* yani “nesep kökü derin olan asıl insan” şeklinde gelen bir ifade aktarmıştır. Ayrıca *tüp* kelimesinin Anadolu’da “alt, dip” şeklinde kullanıldığı kayda geçirilmiştir¹⁷⁵.

U

urug tarıg “Akrabalar” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı, *urug* yani “tane, tohum” şeklindeki kelimeyi açıklarken “akrabalar da tohuma benzetilir ve onlara *urug tarıg* denir” demiştir. Ayrıca Atalay Anadolu’da bu anlama gelen *uruk derik* şeklinde bir ifade kullanıldığından bahsetmiştir. Öte yandan eski Türkiye Türkçesinde *uruk* kelimesinin “soy, nesil” anlamına geldiği belirtilmelidir¹⁷⁶.

urunç “Rüşvet” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *kara bulutug yil açar urunç bile il açar* yani “kara bulutu yel açar, rüşvet ile devlet (kapısı) açılır” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “işini yürütmeye parayı esirgememek için kullanılır” şeklinde yapmıştır. Yine buna benzer olarak Kaşgarlı, *kalın bulutug tüpi sürer karanku ışıg urunç açar* yani “yoğun bulutu tipi sürer, karanlık işi rüşvet açar” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “ihtiyacı olan kimseye rüşveti tavsiye ediyor” şeklinde yapmıştır. Rüşveti öven bu tarz atasözlerinin varlığı enteresandır¹⁷⁷.

uya “Kardeş; akraba; yakın” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *tavar üçün Tejrini edlemedip / uya kadaş oğlunu çınla bogar* yani “mal için Tanrı’ya aldirmayıp / kardeş oğlunu bile boğar” şeklinde bir beyit aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı *kap* kelimesini açıklarken kelimenin istiare yoluyla “yakın” anlamına geldiğini belirtmiş ve *ol meniñ birle uya kap ol* yani “o, onun sanki bir kapta doğmuşlar gibi yakındır” şeklinde bir

¹⁷⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 366, 396; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 119; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 672; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘tüp’.

¹⁷⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 30; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 63, 64; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 697; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘uruk’.

¹⁷⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 152, 441; Ercilasun (n 3) 185, 200.

örnek cümle aktarmıştır. Kelime Tarama Sözlüğünde de “arkadaş, kardeş” şeklinde kayda geçirilmiştir¹⁷⁸.

Ü

ülüg “Pay, hisse” anlamlarına gelmektedir. “Paylaştırmak, dağıtmak” anlamına gelen *üle-* fiilinden türemiştir. Bu kelimedenden türeyen *ülüğlüğ* yani “paylaştırılmış” anlamına gelen bir kelime de mevcuttur. Ayrıca kelimenin aynı anlama gelen *ülüş* şeklinde bir varyantı da mevcuttur. Kavramın miras hukuku ile bağlantılı olması muhtemeldir¹⁷⁹. bk. → *ülüş*

ülüş “Pay, hisse; kavim arasında hisse taksimi” anlamlarına gelmektedir. “Paylaştırmak, dağıtmak” anlamına gelen *üle-* fiilinden türemiştir. Kelime aynı anlamda *üleş* ve *ülüş* şeklinde Anadolu’da kullanılmaktadır. Ayrıca kelimenin yine “pay, hisse” anlamlarına gelen *ülüğ* şeklinde bir varyantı da mevcuttur¹⁸⁰. bk. → *ülüğ*

Y

yaguk “Akraba, hısım; yakın” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *tegme kişi öz bolmas, yat yaguk tüz bolmas* yani “değme kişi kendinle bir olmaz, yabancı hısımla bir olmaz” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “Herkes senin kendin gibi olmaz ki ona güvenip sırrını veresin. Yabancı ile yakın da eşit olmaz” şeklinde yapmıştır. Ayrıca Kaşgarlı “akrabalar” anlamına gelen *yak yaguk* şeklinde bir ifadeden bahsedip örneklendirirken *yaguk uladı* yani “o, akrabalık bağı kurdu” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹⁸¹.

yala “Töhmets, itham, suçlama” anlamlarına gelmektedir. Bu kelimeyle bağlantılı olan *yala-* (suçlamak, itham etmek), *yatal-* (suçlanmak, itham edilmek), *yalaş-* (karşılıklı itham etmek) şeklinde fiiller ile *yalaçı* (insanı her şeyde çarçabuk suçlu gibi gören) kelimesi mevcuttur. Kaşgarlı bu fiilleri örneklendirirken *ol anar ogrı yaladı* yani “o, onu hırsızlıkla suçladı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı bu kelimeyi aktardıktan sonra şöyle bir açıklamada bulunmuştur: “Bir çeşit katmerli ekmeğe, yufkaya *yalaçı yuga* denir. Bu, ekmeğin

¹⁷⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 41, 407; Ercilasun (n 3) 151, 152; Türk Dil Kurumu, ‘Tarama Sözlüğü’ (n 28) ‘uya’.

¹⁷⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 24, 29, 30, 34, 223, 459; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 714.

¹⁸⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 24, 29, 30, 459; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 62; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 712; Ayverdi, ‘Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ (n 21) ‘ülüş’; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘ülüş’, ‘üleş’.

¹⁸¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 187, 360, 450; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (n 31) 444; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 739.

kendisine dokunulur dokunulmaz inceliğinden dolayı kırılıvermesi yüzünden verilmiş bir isimdir. Aşçı, bunu sen kırdın diye itham edebilir.”¹⁸².

yalavaç “Elçi, hükümdarın elçisi; Allah’ın elçisi, peygamber” anlamlarına gelmektedir. Kelimenin *yalavaç*, *yalavar* şeklinde varyantları bulunmaktadır. Kaşgarlı Uygurların Tanrı’nın elçisi ile hükümdarın elçisini ayırt etmek için peygambere *yalavaç*, hükümdarın elçisine *yalavar* dediğini belirtmiştir. Ayrıca Kaşgarlı *yalavar* kelimesinin yer aldığı *yaş ot küymes yalavar ölmes* yani “taze ot yanmaz, elçi ölmez” şeklinde bir atasözü aktarmıştır. Bunu Türkiye Türkçesindeki “*elçiye zeval olmaz*” şeklindeki atasözü ile bağdaştırabiliriz. Öte yandan Kaşgarlı kelimeyi örnekendirirken *tenri yalavaç ıdtı* yani “yüce tanrı elçi gönderdi” ve *han yalavaçığ boşudı* yani “han elçinin dönmesine izin verdi” şeklinde cümleler aktarmıştır¹⁸³.

yalgan “Yalan” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı aynı zamanda bu kelimenin sıfat olarak da kullanılabileceğini vurgulamış ve örnekendirirken *yalgan kişi* yani “yalancı insan” şeklinde bir ifade aktarmıştır. Aynı zamanda *yalgandır-* yani “yalanlanmak” şeklinde bir fiil aktarmış ve örnekendirirken *er yalgandurdu* yani “adam yalanlandı” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Kelime Türkiye Türkçesinde *yalan* şeklinde kullanılmaktadır¹⁸⁴.

yalıjuk “İnsan, insanoğlu, kişi” anlamlarına gelmektedir. Modern hukuktaki *insan* kavramından farksızdır. Genellikle *yalıjuk oğlu* yani “insanoğlu, kişiöğlu” şeklinde zikredilmiştir. Kelimenin *yalıjuk* şeklinde bir varyantı da mevcuttur. Kaşgarlı bu kelimenin ve varyantının yer aldığı *öd keçer kişi tuymas, yalıjuk oğlu menğü kalmas* (zaman geçer, kişi sezmez; insanoğlu ebedî kalmaz), *yalıjuk oğlu yokadur edgü atı kalır* (insanoğlu yok olur, iyi adı kalır), *yalıjuk oğlu münsüz bolmas* (insanoğlu kusursuz olmaz) şeklinde bazı atasözleri aktarmıştır. Son atasözünün Türkiye Türkçesindeki *hatasız kul olmaz* şeklindeki atasözüne benzemesi dikkat çekmektedir. Yusuf Has Hacib bu kelimenin “yanlış, yanıma” anlamlarına gelen *yanluk* kelimesinden geldiğini şu beyitlerle dile getirmiştir: *bu yalıjuk atı boldı yanluk için / bu yanluk uruldu bu yalıjuk için* yani “bu insan adı yanlışlığı için verildi / yanıma insan

¹⁸² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 358, 363, 381, 383, 385; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 25; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 733.

¹⁸³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 320, 368, 369, 462, 529; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (n 12) 288; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 733; Ercilasun (n 3) 197; Türk Dil Kurumu, ‘Güncel Türkçe Sözlük’ (n 40) ‘elçi’.

¹⁸⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 364, 394.

için yaratıldı”. Ancak Kutadgu Bilig’in manzum bir eser olduğu, dolayısıyla bu mısraların mecazi olabileceği göz ardı edilmemelidir¹⁸⁵.

yan- “Tehdit etmek, korkutmak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *beg anı yandı* yani “bey onu tehdit etti, korkuttu” şeklinde bir cümle aktarmıştır. Ayrıca bu kelimedenden türeyen ve “tehdit, korkutma” anlamına gelen *yanıg* şeklinde bir kelime de mevcuttur¹⁸⁶. bk. → *yanıg*

yanıg “Tehdit, korkutma” anlamlarına gelmektedir. “Tehdit etmek, korkutmak” anlamına gelen *yan-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *beg yanıgında tüşme* yani “bey tehdidi altına düşme” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹⁸⁷. bk. → *yan-*

yap yup “Hile, aldatma” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu ifadenin ikileme şeklinde kullanıldığını, tek başına *yup*’un kullanılmayacağını belirtmiştir. Ancak buna rağmen Oğuzların buna uymadığını belirtip *ol anı yupladı* yani “o onu aldattı” şeklinde Oğuzların kullandığı bir örnek cümle aktarmıştır. Öte yandan Kaşgarlı bu kelimedenden türeyen *yap yup kıl-* yani “aldatmak, ayartmak” şeklinde bir fiil de aktarmıştır¹⁸⁸.

yarış “İki adam arasında mal bölüşme” anlamına gelmektedir. Ayrıca bu kelimenin fiil hali olan ve “yarı yarıya bölüşmek” anlamına gelen *yarış-* fiili mevcuttur. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *ol anı birle tavar yarışdı* yani “o, onunla malı yarı yarıya bölüştü” şeklinde bir cümle aktarmış ve bu ifadenin miras paylaşımında kullanıldığını belirtmiştir¹⁸⁹.

yarlıg “Ferman, buyruk, yarlık” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *idimizin yarlıgı* yani “Rabbimizin emri” şeklinde bir ifade aktarmış, kelimenin Çigil lehçesinde “sultanın mektubu ve emri” anlamına geldiğini de belirtmiştir. Ayrıca kelime Orhun Yazıtlarında *yarlıka-* yani “buyurmak, lütfetmek, ihsan etmek” şeklinde sık sık *teyri yarlıkadukın üçün* yani “tanrı lütfettiği için” şeklinde kullanılmıştır¹⁹⁰.

¹⁸⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti 't-Türk* (n 1) 21, 404, 505; Ercilasun (n 3) 175, 199, 203; Yusuf Has Hacib (n 22) 122-123.

¹⁸⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti 't-Türk* (n 1) 354, 378; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 14; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 740.

¹⁸⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti 't-Türk* (n 1) 354, 378; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 14.

¹⁸⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti 't-Türk* (n 1) 405, 413.

¹⁸⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti 't-Türk* (n 1) 352, 380; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 750.

¹⁹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti 't-Türk* (n 1) 42, 366; Şirin (n 6) 747.

yat “Yabancı, ecnebi” anlamlarına gelmektedir. Kavramı günümüz hukukunda “bir devlete vatandaşlık bağı ile bağlı olmayan kişi” anlamına gelen *yabancı* kavramının karşılığı olarak düşünebiliriz. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken yine aynı anlama gelen *yat kişi* şeklinde bir ifade aktarmıştır. Ayrıca Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *yatnın yağlıg tikiüsinden öznün kanlıg yudruk yig* yani “yabancıнын yağlı tikesinden(se) akrabasının kanlı yumruk(u) yeğ” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “bu, hırçınlaşan akrabalar arasında barışı sağlamak için söylenir” şeklinde yapmıştır. Bu kelime yer yer kendisiyle aynı anlama gelen *baz* kelimesi ile *yat baz* şeklinde ikileme olarak da kullanılmıştır. Burada belirtmek gerekir ki Türkiye Türkçesinde bu kelimeden gelen *yad* yani “yabancı” ve *yad el* yani “yabancı yer, gurbet” şeklinde kelimeler kullanılmaktadır¹⁹¹.

yatgak “Hakanın ve ülkenin muhafızı, koruyucusu” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı kelimeyi örneklendirirken *yatgak yattı* yani “muhafız yattı” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹⁹².

yavgu “Halktan olup hakandan iki derece aşağıda bulunan kişinin lakabı” anlamına gelmektedir. Eski Türk Yazıtlarında da geçen bu ünvan Orkun tarafından “hakandan sonra gelen bir rütbe olup bu rütbenin sahibi halktan olur” şeklinde, Şirin tarafındansa “şad ile birlikte kağandan sonraki en yüksek rütbe olan ve kağanın erkek kardeşine veya oğluna bizzat ihsan ettiği ünvan” şeklinde açıklanmıştır¹⁹³.

yazuk “Suç, günah” anlamlarına gelmektedir. “Yanılmak, hata yapmak” anlamına gelen *yaz-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı bu kelimenin yer aldığı *ot tütünsüz bolmas yigit yazuksuz bolmas* yani “ateş dumansız olmaz, yiğit günahsız olmaz” şeklinde bir atasözü aktarmış ve açıklamasını “Ateş ancak dumanla olur. Bu sebeple gencin de mutlaka bir suçu vardır. Suç işleyen genç bunun için özür diler ve başına kakılır.” şeklinde yapmıştır. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *ol yazukıña öküdi* yani “o, işlediği suçtan dolayı pişman oldu”, *beg anıñ yazukın keçürdi* yani “bey onun suçunu affetti”, *er yazuktın kızıldı* yani “adam suçtan dolayı cezalandırıldı”, *er yazukın bilindi* yani “adam suçunu itiraf etti” şeklinde cümleler aktarmıştır. Ayrıca *yazuksuz* yani “suçsuz” ve *yazuklug* yani “suçlu” şeklinde kelimeler ve

¹⁹¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 187, 408, 367, 413; Ercilasun (n 3) 197; Türk Dil Kurumu, ‘Güncel Türkçe Sözlük’ (n 40) ‘yad’; Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, Kanun Numarası: 6458, Kabul Tarihi: 04.04.2013, RG: 11.04.2013/28615.

¹⁹² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 367; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 42; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 759.

¹⁹³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 362; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 32; Orkun (n 52) 880, 881; Şirin (n 6) 746.

“suçlamak” anlamına gelen *yazukla-* şeklinde bir fiil de aktarmıştır. Öte yandan kelime Anadolu’da da kullanılmaktadır¹⁹⁴.

yenge “Ağabeyin eşi, yenge” anlamlarına gelmektedir. Türkiye Türkçesinde daha geniş anlamda *yenge* şeklinde kullanılmaktadır¹⁹⁵.

yerdaş “Yerdeş, hemşehri” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi açıklarken *yerdaş kişi* şeklinde bir örnek vermiş ve açıklamasını “iki adam aynı şehirden ise her biri diğerine Oğuzcada *yerdaş* der” şeklinde yapmıştır. Kelimenin özünün *yirdaş* olduğunu da aktarmıştır. Tam olarak modern hukuktaki vatandaş kavramını karşılamasa da buna benzer nitelikte olduğu açıktır¹⁹⁶. bk. → *yirdaş*

yezne “Büyük kız kardeşin kocası” anlamına gelmektedir. Kelime aynı şekilde Anadolu’da da “enişte; damat” anlamlarında kullanılmıştır¹⁹⁷.

yıldızlan- “Soyca köklü hale gelmek, köklenmek” anlamlarına gelmektedir. “Ağacın kökü” anlamına gelen *yıldız* kelimesinden türemiştir. Nitekim Kaşgarlı *yıldız* kelimesini açıklarken “adamın nesebi buna benzetilir” demiş ve örnek olarak *tüplüg yıldızlıg* yani “nesep kökü derin olan soylu insan” şeklinde bir ifade aktarmıştır. Öte yandan Kaşgarlı *er yıldızlandı* yani “adam soyca köklü hale geldi, köklendi” anlamında bir cümle de aktarmıştır¹⁹⁸. bk. → *tüplüg*

yinçe “Cariye, odalık” anlamlarına gelmektedir. Aynı anlama gelen *yinçe kız* şeklinde bir ifade de mevcuttur. Kaşgarlı “cariye edinmek” anlamına gelen *yinçgelen-* şeklinde bir fiil aktarmış ve örneklendirirken *ol kızığ yinçgelendi* yani “o, kızını cariye edindi” şeklinde bir cümle aktarmıştır¹⁹⁹.

yir “Yer, yeryüzü, toprak, mekan, arazi; ülke” anlamlarına gelmektedir²⁰⁰.

¹⁹⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 99, 253, 271, 274, 354, 370, 376; Orkun (n 52) 889; Şirin (n 6) 748; Ayverdi, ‘Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ (n 21) ‘yazık’; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘yazık’.

¹⁹⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 503; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 773.

¹⁹⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 175, 366.

¹⁹⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 363; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 778; Türk Dil Kurumu, ‘Derleme Sözlüğü’ (n 1) ‘yezne’.

¹⁹⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 366, 394; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 783.

¹⁹⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 533; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 380, 450; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 792.

²⁰⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (n 1) 977.

yirdaş bk. → *yerdâş*

yorçı “Usta kılavuz” anlamına gelmektedir. Akla “yürümek” anlamına gelen *yor-* fiilinden türemiş olabileceği gelse de bu doğru olmayıp “yer, yeryüzü” anlamlarına gelen *yer* kelimesinden türeyerek bu hale evrilmiştir. Nitekim kelime Tonyukuk Yazıtında “kılavuz, rehber” anlamında *yerçi* şeklinde geçmektedir. Tonyukuk bu kelimeyi Türk ordusunun sefer güzergahını belirleyen kişinin yeri şaşırıp boğazlandığından bahsederken şu şekilde kullanır: *yerçi yer yañılıp boguzlantı* yani “kılavuz yeri şaşırıp boğazlandı”²⁰¹.

yorıdaçı “Kayınlar ile damat tarafı arasındaki elçi, hısımlar ve dünürler arasında gidip gelen adam” anlamlarına gelmektedir. “Yürümek” anlamına gelen *yor-* fiilinden türemiş olması muhtemeldir. Ayrıca Kaşgarlı Oğuzların bu kelimeyi *yorigçı* olarak kullandıklarını belirtmiştir²⁰². bk. → *arkuçı, yorugçı*

yorigçı “Kayınlar ile damat tarafı arasındaki elçi, hısımlar ve dünürler arasında gidip gelen adam” anlamlarına gelmektedir. “Yürümek” anlamına gelen *yor-* fiilinden türemiştir. Kaşgarlı bu ifadenin Oğuzlara ait olduğunu belirtmiştir²⁰³. bk. → *arkuçı, yoridaçı*

yortug “Savaş veya yürüyüş gününde hakanın maiyeti” anlamına gelmektedir. Kelime Kutadgu Bilig’de “muhafız alayı” anlamında geçmektedir²⁰⁴.

yudug “Bir kişinin başkası tarafından işlenen suçtan dolayı suçlanması, iftiraya uğramak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu kelimeyi örneklendirirken *anıñ yudugı tokındı* yani “başkasının işlediği suçun cezası ona dokundu” şeklinde bir örnek aktarmıştır²⁰⁵.

yugruş “Türklerde halktan olup vezirlik mertebesine yükselen kişi” anlamına gelmektedir. Kaşgarlı kelimeyi böyle tercüme ettikten sonra devamında şöyle demiştir: “Farslar ve başkaları, ne kadar muhteşem, ne kadar çevresi geniş ve güçlü olursa olsun bu ünvanı

²⁰¹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 361, 981; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 802; Ergin, *Orhun Abideleri* (n 6) 104, 105, 151; Orkun (n 52) 891; Şirin (n 6) 748; Çağbayır (n 1) 5359.

²⁰² Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 247, 372, 981; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 802.

²⁰³ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 981; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 802.

²⁰⁴ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 366; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 803; Yusuf Has Hacib (n 22) 454-457, 490-491.

²⁰⁵ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lugâti't-Türk* (n 1) 353; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 12, 13.

alamaz. O, hakandan bir derece aşağıdadır; ona ipekten siyah bir otağ verilir; yağmurda, karda ve sıcakta o otağı kurarlar.” Kelime Kutadgu Bilig’de de yer almaktadır²⁰⁶.

yupla- “Aldatmak, hile yapmak” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı fiilin Oğuzlara ait olduğunu, aslının “hile, aldatma” anlamına gelen *yap yup* şeklindeki ifade olduğunu, ancak Oğuzların kural dışına çıkarak kelimeyi *yupla-* şeklinde kullandıklarını belirtmiştir²⁰⁷. bk. → *yap yup*

yul- “Kurtarmak, bırakmak, salıvermek” anlamlarına gelmektedir. Kaşgarlı bu fiili örneklendirirken *er bulunug yuldu* yani “adam tutsağı serbest bıraktı”, *er tutug yuldu* yani “adam rehineyi serbest bıraktı”, *uragut başın yuldu* “kadın mihirinden vazgeçti” şeklinde cümleler aktarmıştır. Bu fiille bağlantılı olarak *yultur-* yani “fidye verdirmek, azat ettirmek” ve *yulun-* yani “azat edilmek, bırakılmak; boşanmak” şeklinde fiiller mevcuttur. Kaşgarlı bu fiilleri örneklendirirken *ol kulın yulturdu* yani “o, köleyi (para verdirerek) azat ettirdi”, *kul yulundu* yani “köle (fidyesi ödenip) azat edildi” ve *bulun yulundu* yani “tutsak serbest bırakıldı”, *uragut yulundu* yani “kadın kocasına para vererek boşandı” şeklinde cümleler aktarmıştır. Ayrıca yine bu fiille bağlantılı olan ve “fidye; feda” anlamlarına gelen *yulug* şeklinde bir kelime de mevcuttur²⁰⁸.

yurç “Kadının küçük erkek kardeşi, küçük kayın” anlamlarına gelmektedir.²⁰⁹

yuǵa “Evlatlık” anlamına gelmektedir²¹⁰.

KAYNAKÇA

Aka İ, ‘Timur’ (TDV İslâm Ansiklopedisi, 2012) <islamansiklopedisi.org.tr/timur> Erişim Tarihi 25 Şubat 2026.

Arat, RR, ‘Eski Türk Hukuk Vesikaları’ (1964) 1(1) Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Türk Kültürü Araştırmaları.

²⁰⁶ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 366; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 809; Yusuf Has Hacib (n 22) 708-709.

²⁰⁷ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 405; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 142.

²⁰⁸ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 384, 387, 987; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (n 38) 63, 85, 97; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 798, 800, 801.

²⁰⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 351; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 816.

²¹⁰ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti’t-Türk* (n 1) 362; Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (n 2) 808.

- Arsal, SM, *Türk Tarihi ve Hukuk* (Türk Tarih Kurumu, 2020).
- Ayverdi İ, 'Misalli Büyük Türkçe Sözlük' (*Kubbealtı Lugatı*, 2005) <lugatim.com> Erişim Tarihi 25 Şubat 2026.
- Aydın E, *Eski Türklerde Gündelik Hayat* (Kronik Kitap 2022).
- Aydın E, *Sibirya'da Türk İzleri Yenisey Yazıtları* (Kronik Kitap 2019).
- Aydın E, *Uygur Yazıtları* (Bilge Kültür Sanat 2021).
- Aydın, MA, *Türk Hukuk Tarihi* (Beta 2017).
- Bayat F ve Çınar MA, *Eski Türkçe Sözlük* (Ötüken Neşriyat 2025).
- Caferoğlu A, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Türk Dil Kurumu 1968).
- Ceza Muhakemesi Kanunu, Kanun Numarası: 5271, Kabul Tarihi: 04.12.2004, RG: 17.12.2004/25673.
- Cin H ve Akyılmaz G, *Türk Hukuk Tarihi* (Sayram Yayınları 2022).
- Çağbayır Y, *Ötüken Türkçe Sözlük* (Ötüken Neşriyat 2007).
- Çakan A, *Dede Korkut Hikâyeleri* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2020).
- Donuk A, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Ünvan ve Terimler* (Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları 1988).
- Donuk A, 'Türk Devletlerinde Hâkimiyet Anlayışı' (1981) (10-11) Tarih Enstitüsü Dergisi 29 56.
- Durmuş İ, 'Transkripsiyon' (*TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2012) <islamansiklopedisi.org.tr/transkripsiyon> Erişim Tarihi 25 Şubat 2026.
- Ercilasun AB, *Dîvânu Lugâti't-Türk'teki Şiirler ve Atasözleri* (Bilge Kültür Sanat 2020).
- Ergin M, *Dede Korkut Kitabı I-II* (Türk Dil Kurumu 2024).
- Ergin M, *Orhun Abideleri* (Boğaziçi Yayınları 2018).
- Genç M, 'İltizam' (*TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2012) <https://islamansiklopedisi.org.tr/iltizam--vergi> Erişim Tarihi 24 Mart 2026.

Herodot, *Herodot Tarihi* (Müntekim Ökmen çev., 1. baskı, Remzi Kitabevi 1973).

İbn Fadlan, *İbn Fadlan Seyahatnamesi* (Ramazan Şeşen çev. 10. baskı, Yeditepe Yayınevi 2021).

İnalçık H, *İki Karanın Sultanı, İki Denizin Hakanı, Kâyser-i Rûm Fâtih Sultan Mehmed Han* (Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2020).

İş Kanunu, Kanun Numarası: 4857, Kabul Tarihi: 22.05.2023, RG: 10.06.2003/25134

Kafesoğlu İ, *Türk Millî Kültürü* (Ötüken Neşriyat 2020).

Kaşgarlı Mahmud, *Divânu Lugâti't-Türk* (Ahmet Bican Ercilasun, Ziyat Akkoyunlu çev., 4. Baskı, Türk Dil Kurumu 2020).

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini IV* (Besim Atalay çev. Türk Tarih Kurumu 1986).

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi I* (Besim Atalay çev. Türk Tarih Kurumu 1985).

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi II* (Besim Atalay çev. Türk Tarih Kurumu 1985).

Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi III* (Besim Atalay çev. Türk Tarih Kurumu 1985).

Keskin B, *Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri* (Türk Dil Kurumu 2022).

Kurtoğlu Y, *Eski Orta Asya Türk Devletlerinde Aile* (Türk Tarih Kurumu 2025).

Orkun HN, *Eski Türk Yazıtları* (Türk Dil Kurumu 1994).

Şeşen R, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri* (Bilge Kültür Sanat 2020).

Şirin H, *Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* (Türk Dil Kurumu 2020).

Taşagıl A, *Gök-Türkler* (Türk Tarih Kurumu 2021).

Tekin T, *Hunların Dili* (BilgeSu Yayıncılık 2023).

Türk Borçlar Kanunu, Kanun Numarası: 6098, Kabul Tarihi: 11.01.2011, RG: 04.02.2011/27836.

Türk Ceza Kanunu, Kanun Numarası: 5237, Kabul Tarihi: 26.09.2004, RG: 12.10.2004/11.

Türk Dil Kurumu, 'Derleme Sözlüğü' (*Türk Dil Kurumu*, 2008) <sozluk.gov.tr> Erişim Tarihi 25 Şubat 2026.

Türk Dil Kurumu, 'Güncel Türkçe Sözlük' (*Türk Dil Kurumu*, 2023) <sozluk.gov.tr> Erişim Tarihi 25 Şubat 2026.

Türk Dil Kurumu, 'Tarama Sözlüğü' (*Türk Dil Kurumu*, 2009) <sozluk.gov.tr> Erişim Tarihi 25 Şubat 2026.

Türk Medeni Kanunu, Kanun Numarası: 4721, Kabul Tarihi: 22.11.2001, RG: 08.12.2001/24607.

Üçok C, Mumcu A ve Bozkurt G, *Türk Hukuk Tarihi* (Turhan Kitabevi 2025).

Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, Kanun Numarası: 6458, Kabul Tarihi: 04.04.2013, RG: 11.04.2013/28615.

Yaman A ve Çalış H, *İslâm Hukukuna Giriş* (Marmara Üniversitesi İlâhiyat Vakfı Yayınları 2015).

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (Ayşegül Çakan çev., 6. baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2018).

Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig* (Reşid Rahmeti Arat çev. 2. baskı, Kabalcı Yayınevi 2008).

Ziya Gökalp, *Türk Töresi* (Ötüken Neşriyat 2019).

Yazar Beyanı	
Yazarların Katkıları	Bu çalışma tek yazarlıdır.
Mali Destek	Yazar, bu çalışmanın araştırılması, yazarlığı veya yayınlanması için herhangi bir finansal destek almamıştır.
Çıkar Çatışması/Ortak Çıkar Beyanı	Yazar tarafından herhangi bir çıkar çatışması veya ortak çıkar beyan edilmemiştir.
Etik Kurul Onayı Beyanı	Çalışmanın herhangi bir etik kurul onayı veya özel bir izne ihtiyacı yoktur.
Araştırma ve Yayın Etiği Bildirgesi	Yazar, makalenin tüm süreçlerinde TRÜHFD'nin bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyulduğunu ve verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, karşılaşılabilecek tüm etik ihlallerde TRÜHFD'nin, yayın ve editör kurullarının hiçbir sorumluluğunun olmadığını beyan etmektedir.